

TEOLOGISKA HÖGSKOLAN STOCKHOLM
Historisk teologi

EXAMENSARBETE
Teologiska programmet Vt 2012

Marcus Johansson
Norra Stationsg. 99:1223
113 64 Stockholm
073-642 5157
marcus@nambumedia.se

Yttre kyla och inre glöd

Pietismen bland Karl XII:s

Karoliner i Sibirien 1709-1722

Handledare: Teol. dr. Joel Halldorf

Sammandrag

I denna uppsats studeras den pietistiska väckelsen bland krigsfångar från Karl XII:s armé i Sibirien under åren 1709-1722. Undersökningen har gjorts i form av ett historiskt studium av både tidigare publicerat och i Sverige opublicerat material. Studien har visat att orsakerna till väckelsens framväxt framförallt var den karolinska fromheten som fångarna bar med sig in i fångenskapen kombinerat med påverkan från den sociala situation som fångarna befann sig i, framförallt under fälttåget före fångenskapen. Studien har dessutom visat att väckelsens spiritualitet kan karakteriseras som hallepietism genom dess betoning av omvändelsen, kampen mot synden och bedrivande av konventikelverksamhet kombinerat med socialt engagemang för utbildning genom drivandet av en skola som i praktiken kom att fungera som ett barnhem. Den pietistiska spiritualiteten bar på stora likheter med den samtida lutherska ortodoxins spiritualitet. Gemensamt för de båda var bibelläsningen, synen på gudomlig vedergällning och tron på nåden allena. Skillnaderna bestod främst i synen på läran och dess funktion samt synen på det individuella kontra det kollektiva i tron. Den sibiriska pietismen saknade vissa av de separatistiska drag som senare kommit att bli typiska för pietismen. Detta gjorde att svenska lutherska ledare under fångenskapen lät pietisterna utöva sin tro så länge denna inte konkurrerade med eller gick emot den lutherska tron.

Nyckelord: *väckelse, pietism, spiritualitet, 1700-tal, fångenskap, Sibirien, luthersk ortodoxi.*

English title: *Freezing outside and fire inside – Pietism among the army of Charles XII in Siberia 1709-1722.*

Sammandrag	2
1 Inledning	6
1.1 Syfte & frågeställning	6
1.2 Metod & teori	7
Spiritualitetsforskning	7
1.3 Material	8
1.4 Tidigare forskning	9
1.5 Disposition	11
2 Bakgrund	12
2.1 Hallepietismen	12
August Hermann Francke	12
Synen på omvändelsen	13
Kampen mot synden som helgelse	13
Fromhetsidealet/etiken	14
Det verksamma kristna livet	14
Pedagogik och utbildning	15
2.2 Den karolinska fromheten	15
Den svenska statskyrkans utveckling under Karl XI:s regeringstid	15
Religionens plats i Karl XII:s armé	16
3 Varför fick pietismen genomslag bland fångarna?	17
3.1 Hur fick pietismen genomslag bland fångarna?	17
3.2 Deprivationsteorin	18
Avsaknad av kyrkostrukturer	22
Diskussion	22
3.3 Pietismen som utveckling av den lutherska tron	23

Diskussion	25
3.4 Pietismens tydlighet passade soldaternas livsstil	26
Diskussion	26
3.5 Fångenskapen gav tid till omprövning och personlig fördjupning	26
Diskussion	27
3.6 Analys	27
4 Den pietistiska spiritualiteten	29
4.1 Omvändelsen och kampen mot synden	29
4.2 Konventiklar	32
Bön	33
Läsning	34
Gemenskap	34
4.3 Skolan i Tobolsk och den sociala aspekten av den pietistiska spiritualiteten	35
4.4 Analys	38
5 Pietismen och den lutherska ortodoxins spiritualitet	40
5.1 Spänningen mellan pietister och svenska lutheraner	40
5.2 Bibelläsning	41
5.3 Lärofromhet	42
5.4 Synen på vedergällning	43
5.5 Nåden allena	44
5.6 Synen på lekmannaskapet och prästerna	45
5.7 Den ryska kontexten	46
5.8 Analys	46
6 Slutsatser	48
7 Litteraturförteckning	50

7.1	Otryckta källor och litteratur	50
7.2	Tryckta källor och litteratur.....	50

1 Inledning

Jag har alltid fascinerats av väckelser och framförallt sådana som växer fram under svåra omständigheter. Ofta finns där en radikalitet som sällan syns bland väckelser som tar form under mindre svåra omständigheter. En väckelse som växte fram under svåra omständigheter var den pietistiska väckelsen som växte fram bland Karl XII:s karoliner under tiden man befann sig i sibirisk fångenskap.

Omkring sekelskiftet år 1700 var Sverige en av Europas stormakter. För att stärka enheten inom landet användes bland annat religionen, närmare bestämt den lutherska tron. Detta syntes inom Sveriges gränser genom införandet av en gemensam liturgisk ordning över hela landet men det syntes också i fält. Under Karl XII:s fälttåg hade man inte bara med sig fältpräster utan också Biblar med den av Karl XII gillade och stadfästa nya reviderade översättningen. Den lutherska tron var en av de faktorer som enade soldaterna. Bland de soldater som efter slaget vid Poltava blev krigsfångar i Sibirien växte det ur denna starka religiositet fram en väckelse av pietistisk karaktär trots att det redan vid denna tidpunkt var något som svenska myndigheter ansåg vara en villolära. De pietistiska soldaterna samlades kring Bibeln, läste pietistisk litteratur och började dessutom engagera sig socialt. Vad var det som fick dessa soldater att ansluta sig till denna nya rörelse som kritiserades av ledande präster både i fält och i hemlandet och som ansågs vara en villolära? Vad var det som fick dem att välja att leva på ett sätt som andra soldater såg ned på?

1.1 Syfte & frågeställning

Syftet med denna uppsats är att undersöka den pietistiska väckelse som uppstod i Sibirien bland krigsfångar från den svenska armén under åren 1709-1722.¹ Detta sker utifrån följande tre frågeställningar:

- Varför fick pietismen genomslag bland fångarna?

¹ De av fångarna som återvände gjorde det i olika omgångar varav de första efter krigsslutet 1721 och de sista inte förrän 1724. I denna studie har årtalet 1722 valts som sista år av studien eftersom det var då majoriteten av de återvändande fångarna lämnade Ryssland, bland annat de personer som figurerar i studiens primära källmaterial.

- Hur kan den spiritualitet som kännetecknade pietismen bland karolinerna i Sibirien karakteriseras?
- Hur skiljer sig den pietistiska spiritualiteten från den lutherska ortodoxins spiritualitet och hur reflekterades detta i relationerna dem emellan?

1.2 Metod & teori

Denna uppsats är en historisk undersökning av den pietism som växte fram bland krigsfångar i Sibirien under åren 1709-1722. Studien har gjorts med hjälp av historiekritisk metod och baseras på det primärmaterial som beskrivs i kapitel 1.3. Innehållet i detta material har sedan jämförts med tidigare publicerad forskning i ämnet på svenska och engelska för att se om denna skildring skiljer sig från tidigare forskning och i så fall på vilket sätt. Då de tre frågorna är av olika karaktär behandlas de separat utifrån relevant forskning för den specifika frågan.

Spiritualitetsforskning

Begreppet *spiritualitet* är brett och har inom den kyrkohistoriska forskningen använts på flera olika sätt varför det är viktigt att definiera begreppet. I Ulrik Josefssons avhandling² förekommer flera definitioner vilka skulle kunna vara relevanta för denna studie. Bland annat två av de fyra inriktningar inom spiritualitetsforskningen som Bradley Hanson identifierat:³ ”spiritualitet som meningsbärande och integrerande centrum hos personer och gemenskaper”⁴ och ”spiritualitet som den levda erfarenheten av den kristna tron i alla dess former”.⁵ Josefsson gör också själv ett försök till en inklusiv definition av begreppet och menar att ”spiritualitet [kan] sägas vara det levda religiösa livet.”⁶ Joel Halldorf använder i sin avhandling en liknande förståelse där han förstår begreppet som ”en hermeneutisk kategori, med vars hjälp de identitetsbärande aspekterna av en persons eller en rörelses

² Ulrik Josefsson, *Liv och över nog – Den tidiga pingströrelsens spiritualitet* (Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2005).

³ Bradley Hanson, *Modern Christian Spirituality: Methodological and Historical essays* (Atlanta: Scholars Press, 1990) s. 45ff.

⁴ Josefsson 2005, s. 27.

⁵ Josefsson 2005, s. 27.

⁶ Josefsson 2005, s. 29.

religiösa liv lokaliseras och analyseras.”⁷ För att konkret studera detta använder sig Halldorf av tre områden: *tema*, *motiv* och *praktik*.⁸ Spiritualitetens *teman* strukturerar spiritualiteten och utgörs av *hållpunkter* på människans väg till Gud. *Motiven* är av mer abstrakt karaktär och genomsyrar helheten. Spiritualitetens *praktiker* omfattar de konkreta gestaltningarna av spiritualiteten. Halldorf menar att en spiritualitets begynnelse ofta är i praktiken vilket får konsekvensen att *praktiken ger teorin*.⁹

Den spiritualitet som studeras i denna uppsats finns endast bevarad i texter vilka primärt beskriver de konkreta gestaltningarna av spiritualiteten och mer indirekt berör dess teman och motiv. Detta gäller både frågan om väckelsens karaktär och frågan om dess relation till den luthersk-ortodoxa spiritualiteten. Studien tar därför sin utgångspunkt i den beskrivna praktiken för att sedan om möjligt kunna identifiera, delvis med hjälp av andra studier kända, pietistiska teman och motiv. Denna uppsats studerar spiritualitet enligt Josefssons inklusiva definition men med särskilt sikte på Halldorfs tredje aspekt *praktik – de konkreta gestaltningarna av spiritualiteten*.¹⁰ När denna uppsats studerar spiritualitet undersöks således *gestaltningarna av det levda religiösa livet*.

1.3 Material

Primärmaterialet för denna undersökning utgörs av Johann Sebastian Schmidts självbiografi *Der Reußische Robinson*¹¹ från 1781. I biografien berättar han om sitt liv från det att han, 14 år gammal, blev värvad i Sachsen som dräng till kapten von Benett i den svenska armén år 1706, till nedtecknandet av berättelsen 1727. Genom att boken är skriven av en dräng beskriver den både livet i armén och i den Sibiriska fångenskapen underifrån, från en lekmans perspektiv.¹² Detta gör texten extra intressant att studera samtidigt som det är viktigt att ha detta i åtanke vid läsandet av texten. I ett tillägg från förlaget till den upplaga från 1991 som studerats står det att texten ursprungligen var tänkt att användas för

⁷ Joel Halldorf, *Av denna världen? Emil Gustafson, moderniteten och den evangelikala väckelsen* (Skellefteå: Artos & Norma bokförlag, 2012) s. 18.

⁸ Halldorf 2012, s. 23.

⁹ Halldorf 2012, s. 24.

¹⁰ Halldorf 2012, s. 24.

¹¹ Johann Christian Schmidt, *Der Reußische Robinson* (Greiz: 1781). Samt svensk utgiven översättning av Bengt Fiske. (MJA: 2012).

¹² Schmidt 1781, s. 1.

undervisning av hovfolk hos greve Heinrich i Gretz samt att den förmodligen aldrig var avsedd att tryckas.¹³ Detta perspektiv gör boken till en intressant utgångspunkt för denna studie. Att Schmidt dessutom var tysk gör att inga ansträngningar verkar ha gjorts för att skriva om historien för att bättre gynna ett svenskt krigande folk.¹⁴ Av vikt för studien är också att Schmidt efter hemkomsten vistades i Halle en kortare period under åren 1723-24. Detta gör att man vid studiet av denna text behöver ta i beräkning att vissa perspektiv i boken kan vara färgade av tiden i Halle och den pietism som fanns där.

Självbiografins originaltitel anspelar på *Daniel Defoes* välkända bok *Robinson Crusoe* från 1719 och skildrar på samma sätt en människas äventyr på resa, dock med anspråket på att vara en helt sann berättelse. Schmidt antyder också att han själv kan ha skrivit ner berättelsen bara för att bevara den då han skriver ”Jag vet ju inte vem som efter min död får tag på dessa rader, och då kanske hämtar mer gift än honung därur”.¹⁵

Då primärmaterialet från början skrivits på tyska har jag varit tvungen att arbeta med en svensk översättning. För att minimera risken för fel har översättningens tillförlitlighet testats genom ett antal stickprovskontroller.

1.4 Tidigare forskning

Den viktigaste källan till den pietistiska väckelsen i Sibirien är Curt Friedrich von Wreechs bok *Wahrhafte und umständliche Historie von denen schwedischen Gefangenen in Russland und Siberien*.¹⁶ Wreech var själv en av ledarna för väckelsen. Denna återkommer på ett eller annat sätt hos alla kyrkohistoriker. E. W. Bergman har i *Några bidrag till svenska kyrkans historia under förra århundradet*¹⁷ översatt delar av Wreechs bok och denna översättning innehåller ett antal av de brev som skickades mellan de pietistiska ledarna i Sibirien och bland annat August Hermann Francke (1663-1727) i Halle. Delar av

¹³ Schmidt 1781, s. 100-103.

¹⁴ Även om det moderna nationella tänkandet ur ett nutida perspektiv vid den här tiden inte var fullt utvecklat verkar det ändå ha varit av betydelse. Bland annat finns det genomgående i Hilding Pleijels skildring av den karolinska fromheten och tiden för fångenskapen. Hilding Pleijel, Svenska Kyrkans historia V (Stockholm: Svenska Kyrkans diakoni-styrelses bokförlag, 1935) s. 62-226.

¹⁵ Schmidt 1781, s. 29.

¹⁶ Curt Friedrich von Wreech, *Wahrhafte und umständliche Historie von denen schwedischen Gefangenen in Russland und Siberien* (Sorau: 1725).

¹⁷ E. W. Bergman, *Några bidrag till svenska kyrkans historia under förra århundradet* (Stockholm: 1873).

denna översättning har använts som kompletterande underlag för den frågeställning som behandlas i denna uppsats fjärde kapitel.

Historien om svenskarnas fångenskap i Tobolsk och den väckelse som bröt ut där nämns i så gott som alla svenska kyrkohistoriska översiktsverk. Direkt forskning på området i form av en avhandling på ämnet existerar ännu inte. Hilding Pleijel behandlar svenskarnas situation på ett tiotal sidor i *Svenska Kyrkans historia 1680-1772*.¹⁸ Här nämns och citeras också bland annat Wreech. Med undantag av Lenhammar är det mesta av den svenska forskningen på detta område ur ett kyrkohistoriskt perspektiv gjord före år 1950 och det är därför oklart hur många av de svenska kyrkohistorikerna som känt till Johann Christian Schmidts självbiografi. Denna biografi, ursprungligen från 1781, gavs ut i nytryck 1991 vilket kan vara en förklaring till varför den inte nämns. Alternativt har dess innehåll inte ansetts vara tillräckligt relevant för tidigare frågeställningar.

Under både första och andra halvan av 1900-talet har det utkommit en hel del rent historiskt material förknippat med fångarna i Tobolsk. Relevant för denna uppsats är förutom redan nämnda artiklar även följande artiklar publicerade i Karolinska förbundets årsbok: *Karolinernas skola i Tobolsk*¹⁹ av Margit Franck, en magisteruppsats om den skola som grundades och drevs av ett antal karolinska pietister under fångenskapen i Sibirien vilket på så vis indirekt berör den pietistiska fromheten. *Grefve Carl Piper och svenskarna i ryska fångenskapen* av Per Sörensson vilken behandlar Pipers betydelse för pietisterna bland fångarna då han med sin höga befattning i Moskva på flera sätt kunde påverka vilka beslut som togs, framförallt gällande pietisternas relation till prästerna. *Karolinernas kyrka i Tobolsk. Några anteckningar till en bild* av Samuel E. Bring som tar upp den kyrka som byggdes av fångarna och vilken betydelse denna hade.

Ytterligare en svensk artikel är relevant för denna undersökning: *Fromhetslivet bland Karolinerna i Ryssland och Sibirien*²⁰ av Lars Hellgren. Denna artikel är en sammanfattning av fromhetslivet utifrån ett svenskt perspektiv samtidigt som det i stor utsträckning också är en historiebeteckning av livet i fångenskapen med fokus på just fromhetslivet.

¹⁸ Pleijel 1935, s. 207-226.

¹⁹ Margit Franck, *Karolinernas skola i Tobolsk*, Karolinska förbundets årsbok 1987 (Lund: 1988).

²⁰ Lars Hellgren, *Julhälsningar till församlingarna i Göteborgs stift* (Göteborg: 1911).

Förutom svenska kyrkohistoriker behandlas också den pietistiska väckelsen i Sibirien av bland annat William Reginald Ward, framförallt i dennes bok *The Protestant evangelical awakening* där sidorna 83-85 behandlar ämnet.²¹ Samme Ward nämner också brev-växlingen och Wreechs självbiografi i samband med att han behandlar kopplingen mellan Halle och Sibirien i boken *Christianity under the Ancien Régime 1648-1789*.²²

1.5 Disposition

Uppsatsen inleds med en historisk bakgrund i kapitel 2, dels över den pietism som utgick från August Hermann Francke i Halle, dels en översikt över den fromhet som präglade Karl XII:s karolinska armé. Kapitlet avslutas med en introduktion till pietismen bland karolinerna i Tobolsk. Därefter följer ett kapitel för varje fråga i frågeställningen, kapitel 3-5. Dessa kapitel inleds med en introduktion kring hur frågan behandlats och avslutas med en analys. I kapitel 6 dras sedan slutsatser av resultaten i kapitel 3-5.

²¹ William Reginald Ward, *The Protestant evangelical awakening* (Cambridge: University Press, 1992/2002).

²² William Reginald Ward, *Christianity under the Ancien Régime 1648-1789* (Cambridge: University Press, 1999) s. 99.

2 Bakgrund

Syftet med detta kapitel är att ge en historisk bakgrund till hallepietismen och den karolinska fromhet som var rådande bland soldater och officerare i den svenska armén omkring sekelskiftet 1700. Till att börja med följer en kort redogörelse över August Hermann Franckes liv varpå en utförligare beskrivning av ett antal karakteristiska drag i hallepietismen presenteras.

2.1 Hallepietismen

Staden Halle i nuvarande Tyskland kom att bli centrum för en av de pietistiska rörelserna under slutet av 1600-talet.²³ Denna pietism har kommit att betecknas *hallepietism* och växte fram kring teologen, pastorn och läraren August Hermann Francke.

August Hermann Francke

August Hermann Francke föddes som sjunde barn till juristen Johannes Francke (1625-70) den 12 mars 1663.²⁴ Efter teologiska studier i Erfurt, Kiel, Hamburg, Leipzig och Lüneberg arbetade han ett år som pastor i Erfurt för att sedan flytta till Halle 1691. I Halle startade han några år senare en skola, var pastor i ett flertal kyrkor och blev professor inom både bibliska språk och teologi. Tidigt influerades han av Philip Jakob Spener (1635-1705) och tillsammans med bland andra Paul Anton (1661-1730) utgjorde han den andra generationens pietistiska ledarskap.²⁵

Francke intresserade sig tidigt för Bibeln och hans första professur kom därför att bli i bibliska språk. Från Speners och Johann Conrad Dannhauers (1603-66) hermeneutik hämtade han bibelsynen att Bibeln innehåller flera lager av budskap. Vilket lager man möter är beroende av på vilket sätt man läser texten.²⁶ Det man som pietist skulle sträva efter var det budskap som man ansåg att den helige Ande inplanterade. Detta lager menade

²³ Staden är idag också känd under namnet *Saale*.

²⁴ Markus Matthias, August Hermann Francke (1663-1727). I: *The Pietist Theologians*. (Malden/Oxford: Blackwell Publishing, 2005) s. 100.

²⁵ Ward 1999, s 77.

²⁶ Matthias 2005, s. 104 f.

man endast var åtkomligt genom en sann läsning av texten. Hans mål var likt Luthers att vända kyrkan tillbaka till Bibeln och Jesu undervisning.²⁷

Synen på omvändelsen

Trots den centrala plats som omvändelsen har bland pietister ska Francke aldrig ha gått så långt att han krävde ett datum för omvändelse likt många av de radikala pietistierna. Dock behövde omvändelsen givetvis vara något man på ett eller annat sätt gått igenom. Franckes egen omvändelse ska ha skett i oktober 1687, en tid efter ett besök hos den pietistiskt influerade prästen Christian Sriver (1629-1693) men närmre än så lär han aldrig ha daterat sin egen omvändelse.²⁸ Dock betonade han vikten av bättring och att vända sig bort från sina synder men inte på det radikalpietistiska sättet att man behövde genomgå specifika detaljerade skeenden för att uppleva en verklig omvändelse.²⁹ Dock finns stora likheter och stor tyngdpunkt lades på att omvändelsen måste vara sann. *Äkta ånger*³⁰ var enligt Francke en nödvändig förutsättning för verklig omvändelse. Ett begrepp som användes i dessa sammanhang var att man var en ”avgjord kristen” vilket utgjorde ett centralt tema i Franckes pastorala förkunnelse.³¹ Primärt ska Francke ha förstått omvändelsen som ”en pågående förändring av viljan”³² vilken föregicks av en ärlig kamp mot synden.

Kampen mot synden som helgelse

Den andra viktiga aspekten av den kristna tron var för Francke *kampen mot synden*. Detta var starkt knutet till den äkta ånger som behövde föregå omvändelsen men sedan också följde den troende pietisten i dennes fortsatta relation till Gud. Francke skilde på *kampen för omvändelse som ingången till sann kristen tro* och *den nödvändiga kampen på nyttfödelse* vilken behövde förnyas dagligen.³³ För Francke var det viktigt att ånger och

²⁷ Nicholas Hope, *German and Scandinavian Protestantism 1700 to 1918* (Oxford: University Press, 1995) s. 131.

²⁸ Nathan Odenvik, *August Hermann Francke – ett trosliv, verksamhet genom kärlek* (Stockholm: Förlaget Filadelfia, 1945) s. 6.

²⁹ Matthias 2005, s. 108.

³⁰ Det engelska uttrycket som används är *true repentance* vilket bättre än det svenska uttrycket sätter fingret på vad det handlade om.

³¹ Begreppet återfinns även i senare svenska väckelser (exempelvis evangeliska väckelsen på 1800-talet och den pentekostala på 1900-talet) och fyller ungefär samma funktion som det i amerikanska evangeliska och pentekostala kyrkor använda begreppet *born again Christian*.

³² Matthias 2005, s. 107.

³³ Matthias 2005, s. 107.

synd inte bara ledde till bekännelse utan också till faktisk bättring av eventuellt syndigt beteende.

Fromhetsidealet/etiken

Franckes primära teologiska influenser utgjordes av Spener och Johann Arndt (1555-1621). Trots sina goda språkkunskaper och sin egen akademiska ställning tog han fasta på Speners ifrågasättande av skolastikens betydelse för teologin och ifrågasatte denna samt den aristoteliska influensen på teologin.³⁴ Detta ledde till att han kom att betona förnyandet av dopet genom omvändelsen, den personliga övertygelsen och det allmänna prästadömet.³⁵ Samtidigt var varken Francke eller Spener intresserad av att starta något nytt utan såg sig som reformatorer av lutherska församlingar vilka inte längre såg Bibeln och Jesu undervisning som det centrala i den kristna tron.³⁶ I praktiken tog detta sig uttryck i att man startade konventiklar och samlades i hemmen för att läsa Bibeln, be och sjunga andliga sånger tillsammans. Efter hand införlivades också ett socialt ansvar i form av utbildning genom konventiklarna.

Det verksamma kristna livet

Att kampen mot synden betonades starkt inom den hallepietistiska rörelsen gjorde att det kristna pietistiska livet av vissa ansågs världsfrånvänt med sträng moraletik som kännetecken. Kritikerna menade att läran på så vis gick emot Luthers antiasketiska förhållningssätt till världen.³⁷ Denna bild stämmer dock inte överens med hur hallepietisterna uppfattade sig själva. De uppmuntrade varandra till aktivt samhällsdeltagande och det förekom ingen uppmuntran till asketism. Målet för en kristen pietist var att hantera sitt yrke väl och att lära sig att leva i världen i stället för att isolera sig från den. I Halle syntes detta genom den flit som pietisterna uppvisade, framförallt genom deras arbete med skolväsendet.

³⁴ Ward 1999, s. 77.

³⁵ William Reginald Ward, *Early Evangelicalism – A Global Intellectual History, 1670-1789* (Cambridge: University Press, 2006) s. 44.

³⁶ Hope 1995, s. 131.

³⁷ Franck 1988, s. 46.

Pedagogik och utbildning

Redan i Erfurt ville Francke utveckla konventiklar och bibelstudiesamlingar till offentliga föreläsningar i utbildningssyfte.³⁸ Detta mötte dock motstånd bland andra pietister och ledde till att han fick lämna Erfurt och i stället kom till Halle. Även i Halle blev han motarbetad men lyckades trots detta etablera en skola. Denna skola växte sedan till en pedagogisk institution där man utbildade och hjälpte alla sorters människor. Vid Franckes död kunde man erbjuda arbete och uppehälle för 3000 personer.³⁹ Att man utvecklade pedagogiska verktyg och fokuserade på utbildning med socialt ansvar är exempel på den diakonala aspekten av hallepietismen.

Pietismen växte snabbt i Halle och en av nycklarna till detta var dess starka förankring på gräsrotsnivå.⁴⁰ Genom konventiklarna och den utbildning de gav de troende blev pietisterna både attraktiva på ett socialt plan samtidigt som de genom utbildningen och den genomtänkta pedagogiken blev effektiva i sitt arbete.

2.2 Den karolinska fromheten

Den svenska statskyrkans utveckling under Karl XI:s regeringstid

Efter att det karolinska enväldet etablerats under 1680-talet intensifierades arbetet för att ena det svenska folket. Ett led i denna process var att slutföra den revision av kyrkolagen som diskuterats i närmare 100 år. Den 3 september 1686 fastställde därför Karl XI (1655-1697) en ny kyrkolag.⁴¹ Den nya kyrkolagen syftade framförallt till att skapa en ortodox enhetskyrka kring den lutherska läran men också till att underordna kyrkan konungen. Som en konsekvens av detta följde också ny katekes, handbok, psalmbok, skolordning och inte minst en ny kyrkobibel vilken dock inte blev klar förrän 1703. Allt detta infördes för att i största möjliga mån ena kyrkan kring en och samma lära, såväl teologiskt som liturgiskt. Det kunde vid denna tid råda stora, framförallt liturgiska, skillnader mellan kyrkor i olika delar av landet.⁴² För att i största möjliga mån kunna följa upp detta kom kyrkan under det karolinska enhetsväldet att lägga stor vikt vid kyrkotukten. Enligt den nya kyrkolagen blev

³⁸ Matthias 2005, s. 101.

³⁹ Ward 1999, s. 80.

⁴⁰ Hope 1995, s. 131.

⁴¹ Pleijel 1935, s. 18.

⁴² Pleijel 1935, s. 24.

kyrkoplikten dessutom ett straff som endast kunde dömas av världsliga domstolar och i praktiken kom att få funktionen av ett skamstraff.⁴³ För att kyrkan lättare skulle kunna praktisera kyrkotukten förordade kyrkolagen att så många som möjligt lärde sig läsa. Pleijel skriver ”barn, drängar och pigor skulle lära sig läsa i bok för att ’se med egna ögon vad Gud i sitt heliga ord bjuder och befäller’”.⁴⁴

Hermeneutiskt lade den karolinska fromheten stor tyngd på Gamla testamentet och i stor utsträckning identifierade man som svenskar sig med Israel och såg sig som Guds folk i sin samtid. Såväl Karl XI som Karl XII (1682-1718) ska ha varit personligt religiösa och visat stort intresse i de religiösa frågorna.⁴⁵

Religionens plats i Karl XII:s armé

Den kyrkotukt som utövades på hemmaplan följde också med i fält. Enligt 1683 års krigsartiklar och 1685 års sjöartiklar fanns tydliga riktlinjer för hur den religiösa enheten skulle främjas och bevaras i fält och till sjöss. Bland annat var det obligatoriskt för såväl meniga som officerare att delta i korum både morgon och kväll och dessutom straffbart om man uteblev.⁴⁶ Detta gjorde att den religiösa medvetenheten var stor i armén.

⁴³ Pleijel 1935, s. 92 f.

⁴⁴ Pleijel 1935, s. 100.

⁴⁵ Pleijel 1935, s. 116-119.

⁴⁶ Pleijel 1935, s. 114 f.

3 Varför fick pietismen genomslag bland fångarna?

Syftet med detta kapitel är att söka svara på frågan om varför pietismen fick genomslag i den svenska armén under fångenskapen i Sibirien. Detta görs i relation till fyra sätt att förstå det genomslag som pietismen fick under fångenskapen. Frågan har inte behandlats ordentligt i tidigare forskning men sedan 1960- och 70-talet har det varit vanligt att se pietism som en social protest- eller reformrörelse vilket gjort att en tendens ”att se pietismen som en typisk krisreligion som uppträder i tider av social och ekonomisk osäkerhet”⁴⁷ uppstått. När orsaken till den pietistiska väckelsen i Sibirien studeras är det därför relevant att undersöka deprivationsteorin. I avsnittet om deprivationsteorin behandlas också en variant av deprivationsteorin vilken är formulerad av kyrkohistorikern William Reginald Ward. Denna teori rör *avsaknad av kyrkostrukturer*. Förutom deprivationsteorin undersöks också tre andra teorier vilka formulerats av denna uppsats författare. Av dessa förekommer teorin om *pietismen som en naturlig utveckling av den lutherska ortodoxin* indirekt i tidigare forskning men inte som en uttalad teori. För att kunna studera varför pietismen fick genomslag inleds kapitlet med en kort genomgång av hur pietismen slog igenom fångenskapen. Sedan presenteras de olika teorierna om varför pietismen fick genomslag och i slutet av varje presentation diskuteras respektive teoris styrkor och svagheter. Till sist avslutas kapitlet med en sammanfattning av de olika teorierna samt ett resonemang om vilken/vilka av teorierna som bäst besvarar frågan.

3.1 Hur fick pietismen genomslag bland fångarna?

Upphovsmännen bakom den pietistiska väckelsen bland fångarna var Philip Johann von Strahlenberg (1676-1747), Curt Fredrich von Wreech (1680-1757) och Melchior Paul (okänd ålder). Wreech som sedan blev ledaren för väckelsen läste redan i Moskva Luthers förord till Romarbrevet efter att fått besök av den tyske prästen Ulrich Thomas Roloff som grundat en pietistisk församling i Moskva.⁴⁸ Luthers förord ska ha berört honom men det var inte förrän han på väg till Tobolsk mötte Strahlenberg i Klinov och fick läsa Arndts *Wahrem Christenthum* som hans *omvändelse* inträffade. Strahlenberg och Wreech startade

⁴⁷ Per von Wachenfeldt, *Nådens ordning. En studie av västsvensk pietism omkring 1730-1760* (Göteborg: Intellecta infolog, 2011), s. 39-40.

⁴⁸ Franck 1988, s. 47.

sedan konventiklar eftersom det inte fanns någon präst i deras kompani och på det sättet spreds sedan väckelsen. Det första som här är värt att notera är att väckelsen *startade* bland officerare även om den sedan också nådde övriga soldater. Det andra är att de första pietisterna blev omvända redan innan de kom till Tobolsk och övriga städer där större delen av fångenskapen sedan spenderades. Det har av vissa antagits att Strahlenberg kom i kontakt med pietismen i Moskva och att således ingen av de kända ledarna var pietister före fångenskapen. Dock går det inte att med säkerhet avgöra detta då det berättats om andra svenska pietister även före fångenskapen.⁴⁹

3.2 Deprivationsteorin

Deprivationsteorin är en sociologisk teori som bygger på tesen att *brister skapar religiösa behov*. Charles Glock, deprivationsteorins främste förespråkare, skiljer mellan fem kategorier av brister: ekonomiska, sociala, organiska, etiska och psykiska.⁵⁰ I det fall som denna uppsats behandlar är det svårt att endast urskilja bristen av en av dessa kategorier som ensam orsak utan vanligare är att man ser det som en kombination av flera av kategorierna. Man förutsätter att det under fångenskapen var ekonomiskt svårt (ekonomisk deprivation), att man som fångar värderades lägre än de ryska folken (social deprivation), att sjukdom var vanligt förekommande (organisk deprivation), fångarnas etiska system krockade med det omgivande folkets (etisk deprivation) och de trauman som kriget och fångenskapen innebar (psykisk deprivation).

Det är uppenbart att det på många områden var svårt under fångenskapen. Det är dock ändå väsentligt att ställa sig frågan hur omständigheterna förhöll sig till tidigare erfarenheter under fälttåget och om umbärandena var tillräckliga för att skapa religiösa behov. Av 30 000 militära fångar återvände endast cirka 5000 till Sverige, av 2300 officerare återvände dock 1200.⁵¹ Av officerarna återvände alltså 52 % medan endast 14 % av de övriga fångarna återvände. Det är uppenbart att majoriteten av dessa dog under fångenskapen på grund av sjukdom, svält och kyla, men samtidigt fanns andra orsaker till

⁴⁹ Wreech berättar i sin bok att han träffat både Paul och Strahlenberg redan under fälttåget i Polen och då nämns inget om pietismen. Istället berättas det om det andliga intresset när de inför fängtransport till Tobolsk möts i Klinov. Margit Franck förmodar därför att Strahlenberg kom i kontakt med pietismen genom Roloff och dennes pietistiska församling i Moskva. För mer läsning se Franck 1988 sid 47 f.

⁵⁰ Inger Furseth & Pål Repstad, *Religionssociologi – en introduktion* (Malmö: 2005), s. 152 f.

⁵¹ Carlsson-Rosén, *Den svenska historien del 5* (Stad 1967), s. 267.

att somliga inte återvände. Bland annat kunde ett mindre antal inte återvända eftersom de konverterat till den ryska ortodoxa tron och gift sig och därmed inte fick återvända för den ryske tsaren. Ett mindre antal av fångarna var också av annan nationalitet än svensk och återvände därför inte till Sverige utan istället till respektive hemland. Samtidigt är det tydliga siffror, framförallt att antalet återvändande officerare är mycket högre jämfört med antalet återvändande fångar totalt sett. Detta visar att de ekonomiska och sociala förutsättningarna, vilka var bättre för officerarna, tydligt påverkade chansen att överleva.

En annan sida som är tydlig i Schmidts berättelse är att de sista åren före fångenskapen var fruktansvärda. När han först blir värvad som dräng 1706 skriver han ”Kammartjänaren hade blivit tillsagd att klä upp mig propert på det svenska sättet.”⁵² men ju längre kriget pågår desto sämre blir förhållandena i armén. Två år senare är situationen en helt annan:

Han såg hur den svenska armén led brist på proviant. Och han visste att Tsaren hade i sinnet att bränna hela sitt land ända till Moskva om kungen av Sverige höll fast vid sin plan att tränga in i Ryssland. I så fall skulle den svenska armén utplånas i brist på proviant. [...] Då marscherade vi utan att vänta längre på general Löwenhaupt och hans armé raka vägen till Ukraina. [...] General Löwenhaupt kunde med all sin proviant och ammunition inte nå armén så snabbt. [...] När resterna av den armén, som förut bestod av 16 000 man och nu av knappt 6 000 man, kom till oss, hade de största brist på allt. De flesta hade inte kunnat rädda mer än livhanken plus en rock och en skjorta. I och för sig hade vi det inte mycket bättre själva, förutom att vi kanske var lite bättre klädda.⁵³

Några sidor senare har det blivit ännu värre och det fortsätter sedan att bli värre och värre ända fram till fångenskapen:

”För här hade alla slut på proviant och den som fortfarande hade något, fick finna sig i att bli hemligt och öppet bestulen av sina kamrater. [...] Detta år 1708, framemot våren ungefär, blev jag i Ukraina sjuk igen och fick hög feber. Och det hade väl inte varit så underligt om jag, liksom de andra ungdomarna, hade kreperat på grund av att vi var tvungna att äta vad helst vi fick tag på.”⁵⁴

Vintern 1708-1709 visade sig vara ovanligt hård och kall och då man ockuperade byar fick inte alla plats inomhus. Följande återberättas:

Efter några dagar då den Stora Kylan givit efter en aning gick jag ut för att se efter vårt bagage. Men vilken hemsk syn som mötte mig, herrelösa hästar med sadlar, gevär, ridväskor och mantlar travade

⁵² Schmidt 1781, s. 2.

⁵³ Schmidt 1781, s. 4-5.

⁵⁴ Schmidt 1781, s. 7, 11.

omkring på fälten. Här låg människor och hästar, där stod vagnarna med de sjuka som alla var döda. En del ihjälfrusna hästar låg med seldonen framför vagnarna, en del kuskar satt döda kvar på sina vagnar.⁵⁵

Det är uppenbart att de två sista åren innan fångenskapen var fruktansvärda och detta kan mycket väl utgöra en grund för deprivationsteorin. Schmidts skildringar av kriget bör läsas i kontrast till hur han sedan beskriver livet i fångenskapen, som bitvis också var mycket svår men ändå bjöd på möjligheter för de allra flesta att skapa sig en någorlunda dräglig vardag, bortsett från det faktum att man befann sig flera hundra mil hemifrån. Han berättar följande om ankomsten till Tobolsk:

I Tobolsk blev vi inkvarterade hos invånarna. Här visade sig genomgående en stor brist på pengar, kläder och bröd. Själv hade jag endast en skjorta [...] Vidare drog vi timmer ur strömmen, åkte med folk till skogen för att hämta trä, bar jord m.m. På detta sätt förtjänade vi vårt levebröd dag för dag. Men den som inte ville arbeta fick lida hunger. Efter detta år när vi blev bättre bekanta med folket och lärde oss språket bättre, började olika yrken framträda ibland oss. Som exempelvis skomakare [...] guldsmed [...] bordellvärdar, öl-, mjöd och brännvinsutskänkare”⁵⁶

Denna skildring visar på en annan sida av fångenskapen och läser man det med hans tidigare skildring av kriget som bakgrund framstår fångenskapen i Tobolsk som mer dräglig. Han skildrar också många händelser innehållande plundring och mord under fångenskapen och försöker inte på något sätt framhålla tiden i fångenskap som bra men det beskrivs inte heller som sämre än tillvaron före fångenskapen. Bland annat blir han själv sjuk vid flera tillfällen och en gång sängliggandes i sju veckor hemma hos en bekant ryss utan att kunna förflytta sig.⁵⁷ Detta måste betyda att det 1716 var möjligt för en icke-officer att överleva 7 veckors sjukdom då man alltså inte kunde arbeta. Att han dessutom var sängliggande hemma hos en bekant ryss tyder på att relationerna mellan befolkningen och fångarna också måste blivit mycket bättre. Visserligen kan man resonera så att bristen som skapade det religiösa behovet uppstod redan före fångenskapen men då måste man också förklara varför väckelsen bröt ut just under fångenskapen, då det faktiskt på flera sätt var bättre än före fångenskapen, och inte före den. Här skiljer sig Schmidts berättelse från hur det beskrivs i svenska skildringar. I ett svenskt brev beskrivs situationen: ”Det är inte

⁵⁵ Schmidt 1781, s. 14. Exempelen på den svåra situationen är ännu fler. Bland annat berättar han på sidan 9 hur han går utan middag under fyra dagar innan en dragon delar sin askkaka med honom. Dagen efter delar han med några andra soldater resterna av ett slaktat djur som legat i solen några dagar. Historien slutar med att han får äta den blå-svarta mjälten vilken han kryddar med krut och äter under största nöje.

⁵⁶ Schmidt 1781, s. 26.

⁵⁷ Schmidt 1781, s. 29.

bättre för fångarna i Sibirien än för boskapen som vallas i Svea Rike”⁵⁸ vilket förmodligen mer återspeglar den bild man ville ha av fosterlandet än den faktiska bilden såväl i Sibirien som i Svea Rike. Bland annat hade Sverige sin sista pestepidemi under 1710-talet.

För att deprivationsteorin ska vara tillämpbar på ett scenario förutsätts en förändring eller differens i tillvaron. Till exempel förutsätter ekonomisk eller social deprivation att det antingen finns människor runtomkring som har det bättre och genom detta skapar bristen hos övriga eller att någon som haft det bra på ett markant sätt får det sämre ställt.⁵⁹ För den svenska arméns situation är det därför relevant att studera både situationen före fångenskapen och den sibiriska befolkningens livssituation. Enligt Schmidt är det tydligt att under krigsåren 1707-1709 hade den ryska armén det bättre ställt än den svenska. Vidare verkar befolkningen i Tobolsk inte ha haft det märkbart bättre än fångarna rent ekonomiskt sett även om de givetvis socialt sett var i ett tydligt överläge. Ytterligare en aspekt av fångarnas situation som Schmidt inte nämner är den frikostighet som Sibliens guvernör Matvej Petrovitj Gagarin (1659-1721) visade svenskarna. Bland annat ska han ha försett svenskarna med mat och dryck i tre dagar när de fortfarande befann sig i Moskva och vid flera tillfällen skänkte han fångarna i Tobolsk några tusen rubel.⁶⁰ Angående situationen i Sibirien skriver Franck ”Trots karolinernas prekära och delvis rättslösa situation öppnades alltså vissa möjligheter till ett uthärdligt liv. Detta gällde dock nästan enbart officerarna”⁶¹. Detta påstående stämmer inte överens med Schmidts skildring men får samtidigt stöd av statistiken då en betydligt högre andel av icke-officerarna uppenbarligen dog. Oavsett i vilken utsträckning detta stämmer är det väsentligt för deprivationsteorin att notera att väckelsen började hos och i stor utsträckning spreds genom just officerarna vilka alltså i en lägre grad passar in i modellen för deprivationsteorin. Ytterligare en fråga som deprivationsteorin inte svarar på är varför man inte såg den rådande lutherska tron som tillräcklig. Gudstron och religionen fanns där även under kriget och vid fångenskapens början var 65 av fångarna präster.⁶²

⁵⁸ Hellgren 1987, s. 93.

⁵⁹ Fursteth & Repstad 2005, s. 153.

⁶⁰ Franck 1988, s. 42.

⁶¹ Franck 1988, s. 43.

⁶² Denna fråga berör dock relationen mellan pietisterna och de lutherskortodox troende i Sibirien vilken behandlas i kapitel 5. Av relevans för denna fråga är dock att veta att pietisterna såg sig som lutheraner.

Avsaknad av kyrkostrukturer

En variant av deprivationsteorin är den teori som förekommer hos kyrkohistorikern William Reginald Ward. Wards teori går ut på att *pietistiska rörelser uppstod som en reaktion på bristfälliga kyrkostrukturer*.⁶³ Teorin går ut på att pietismen svarade mot dessa behov. Enligt Ward ska detta ha varit något som skedde på flera ställen i Europa under både 1600-talet och 1700-talet.⁶⁴ Om man ser Wards teori som en variant av deprivationsteorin så är det som saknas *kyrkliga strukturer*. Teorin passar in på delar av den pietistiska väckelsen i Sibirien. Som redan nämnts startade Wreech och Paul den första konventikeln just på grund av att det inte fanns någon präst i deras kompani.⁶⁵ Samtidigt går teorin till viss del emot den svenska historieskrivningen vilken framhåller just den goda kyrkliga organisationen som man lyckades upprätta i Sibirien. En möjlig förklaring till detta är att de bristfälliga kyrkostrukturerna redan uppstått före fångenskapen och att även den lutherska tron i viss mån reagerat på detta.⁶⁶ Bland annat genom att upprätta kyrkostrukturer när man hamnade i fångenskap. Tendenser till detta före fångenskapen syntes enligt Ward under det svenska fälttåget mot Ryssland. I brist på kyrkobyggnader som inte var raserade höll den svenska armén korum utomhus varje morgon. Detta ska sedan ha tagits efter av bland annat polska barn från Glogau i regionen lägre Silesien och i förlängningen gett upphov till senare väckelserörelsers tält- och friluftsmöten.⁶⁷

Diskussion

Det vore naivt att tro att det bara fanns och går att finna en enda orsak till den pietistiska väckelsen i Sibirien. I stället är det rimligt att det var flera orsaker som samspelade. Deprivationsteorin är vanligt förekommande i forskning kring väckelser och en orsak till detta kan vara att den är konkret och tacksam att utgå från då det i de allra flesta sammanhang finns svårigheter att peka på. Detta gäller i synnerhet när människor befinner sig i fångenskap. Detta gör det dock inte irrelevant att ifrågasätta dess förklaringsförmåga. Vad som hade varit av intresse för att fördjupa sig mer i deprivationsteorins relevans för

⁶³ William Reginald Ward, *Faith and Faction* (London: Epworth Press, 1993) s. 80.

⁶⁴ William Reginald Ward, *The Protestant Evangelical Awakening* (Cambridge: University Press, 1992) s. 71.

⁶⁵ Se kap 3.1 i denna uppsats.

⁶⁶ För mer läsning om likheterna mellan den pietistiska spiritualiteten och den lutherska tron, se kap 5.

⁶⁷ Ward 1992, s. 71-72.

just karolinernas situation i Tobolsk hade varit att djupare studera vad som hände efter fångenskapen. Det är allmänt känt i den svenska kyrkohistorien att de svenska soldaterna tog med sig pietismen tillbaka till Sverige och samma sak gäller både Wreech och Schmidt. Schmidts pietistiska identitet är starkare efter fångenskapen, då han får det bra socialt och ekonomiskt, än vad den var under fångenskapen.⁶⁸ Att det dessutom inte finns några tecken på att den icke-pietistiska lutherska fromheten skulle ha ökat under fångenskapen är också något som är värt att notera. Det var tydligt att för många var den lutherska tron tillräcklig även under fångenskapen, dock gällde detta inte alla. Deprivationsteorin lyckas inte svara på någon av dessa frågor och detta tillsammans med problematiseringen av den sociala och ekonomiska situationen under tiden i fångenskap gör att teorin i sig inte är tillräcklig för att svara på frågan varför pietismen slog igenom som den gjorde. Samtidigt finns det ingen anledning att helt avfärda teorin då den behandlar en viktig aspekt av situationen i fångenskap och förmodligen förklarar en del av genomslaget.

3.3 Pietismen som utveckling av den lutherska tron

Denna teori bygger på tesen att den religiösa tro som fanns bland soldaterna före fångenskapen utgjorde mycket goda förutsättningar för den pietistiska tron och att denna i sin tur utgjorde en naturlig fortsättning på den lutherska tron. Den lutherska tron var djupt rotad bland det svenska folket och i synnerhet hos karolinerna. En del av tidens lutherska ortodoxi var identifikationen med Israel och Juda i Bibeln som Guds utvalda folk. Just denna identifikation är viktig för denna teori då man i fångenskapen tog identifikationen ytterligare ett steg och identifierade sin egen fångenskap med Judas fångenskap i Babel. Exempel på detta finns i valet av bibeltexter till bönedagarna 1711 då till exempel den andra bönedagen hade följande bibeltext.⁶⁹

Jag skall vända Judas öde och Israels öde och bygga upp dem igen så som de en gång var. Jag skall rena dem från all den synd de begått mot mig och jag skall förlåta dem alla de synder de begått och förövat mot mig. Och staden skall bli mig till glädje och berömmelse, till pris och ära inför alla jordens

⁶⁸ Schmidt 1781, s. 39-40.

⁶⁹ Lars Hellgren, *Fromhetslivet bland karoliner i Ryssland och Sibirien, Julhälsningar till församlingarna i Göteborgs stift* (Göteborg: 1997/87), s. 99-100.

folk, när de får höra om allt det goda jag gjort för den. De kommer att bäva och darra inför all den lycka och välgång som jag skänkt staden.⁷⁰

Man läste alltså profetiorna om Israels och Judas upprättelse som profetior gällande även det svenska folket vilket ingav hopp i den svåra situationen man hamnat i. Teologiskt innebar detta också att man såg fångenskapen som ett Guds straff. Denna tanke på gudomlig vedergällning och att mycket av det som sker har en mening var vanlig på denna tid. Schmidt berättar följande:

Det enda som hände var att en schlesisk Cornet som hette Quitzau fick huvudet avslaget av fienden. Att detta hände just honom är ganska märkligt eftersom han hade stuckit ned en löjtnant Kielmann vid Pirna. Så får man väl se denna slump som ett prov på den gudomliga vedergällningsrätten.⁷¹

Schmidt såg den svenska arméns motgångar som Guds straff men han verkar inte läsa in sig själv som en del av detta.⁷² Detta kan bero på att han såg det som Guds straff mot ett folk mer än gentemot individer och/eller att han inte såg sig som en del av det krig som svenskarna utkämpade och därmed inte ansåg sig ha något ansvar för det som armén gjorde.

Det är i denna situation av symbolisk *babylonisk fångenskap* som teorin om pietismen som en naturlig fortsättning på och konsekvens av den lutherska tron passar in. Denna fromhet och föreställning utgjorde en grogrund för pietismen då pietismens betonande av omvändelsen stämmer väl in på den historiska situationen. Om fångenskapen var ett Guds straff för att folket levte i synd så var omvändelsen från synden en naturlig väg att gå för att återställa ordningen. I denna situation blir den pietistiska omvändelsen också attraktiv då den blir ett sätt att ge respons på Guds straff genom att individen visar på en villighet till bättring.

Pietismen visar sig här passa in på flera olika sätt. Till att börja med betonar man behovet av individuell omvändelse starkt. Med tanke på den långa tid av krig som pågått är det inte svårt att föreställa sig att soldaterna vid det här laget bar på en hel del samvetsnöd och det är rimligt att anta att när väl tanken på att omvända sig börjat slå rot var det inte svårt att hitta saker i ens liv man behövde omvända sig från. Den tydliga omvändelsen som

⁷⁰ Bibel 2000, Jer 33:7-9

⁷¹ Schmidt 1781, s. 2. Tanken om vedergällning återkommer även på sidan 7 och 15

⁷² Schmidt 1781, s. 15.

förutsattes inom hallepietismen och karakteriserades av *verklig ånger* låg därför troligen nära till hands för fångarna i Sibirien. Denna längtan bort från synden var inte heller främmande för den lutherska tron men blev konkretiserad och förstärkt i handling genom konventiklarna.

Det är viktigt att förstå att pietisterna i Sibirien inte såg sin tro som en annan än den lutherska tron. Schmidt börjar sin berättelse med att berätta hur man döptes strax efter födseln 1692 och räknar detta dop som fullt giltigt vilket var det naturliga för pietister vid den här tiden.⁷³ Man tillhörde den lutherska kyrkan och i Tobolsk deltog man i gudstjänsterna och visade inte på några separatistiska drag. Dock uppstod trots detta spänningar mellan pietisterna och delar av det lutherska prästerskapet.⁷⁴

Det är värt att fundera över i vilken utsträckning denna teori är applicerbar på fångar av andra nationaliteter. Å ena sidan hade alla samma lutherska tro, å andra sidan var det svenskarna som folk som identifierade sig som det nya Israel. Samtidigt utgjorde de tillsammans den svenska armén vilket gör att teorin förmodligen ändå är applicerbar på alla fångarna oavsett nationalitet, åtminstone i viss utsträckning.

Man skulle kunna argumentera för att denna teori också är en variant av deprivationsteorin där omvändelsen och pietismen blir ett hoppingivande svar på frågan hur och varför man hamnat i den svåra situationen som man befinner sig i. Det man däremot då riskerar att inte ta hänsyn till är att religionen redan före fångenskapen hade en viktig plats i soldaternas liv.

Diskussion

Det är rimligt att anta att den religiösa förståelsen av, dels den lutherska tron och dels den pietistiska tron, är av stor vikt för genomslaget. Utan den lutherska tro som redan fanns och den tolkningen av Guds folk som svenskarna gjorde av sin situation i fångenskap hade pietismen aldrig kunnat få det genomslag den fick. Som det framkommer i kapitel 4 var likheterna mellan den lutherska och den pietistiska spiritualiteten dessutom stora. Denna

⁷³ Schmidt 1781, s. 1.

⁷⁴ Problematiken kring detta behandlas i kapitel 5.

teori kan inte direkt förklara *varför* den pietistiska väckelsen bröt ut i Sibirien men däremot kan den i stor utsträckning bidra till att förklara det genomslag som väckelsen fick.

3.4 Pietismens tydlighet passade soldaternas livsstil

En tredje teori tar sin utgångspunkt i det karolinska soldatlivet. Precis som i princip alla soldatliv präglades deras vardag av order och tydlighet. Det fanns alltid en överordnad som ledde soldaterna och sa vad som skulle göras. Just denna tydlighet, som förmodligen också fungerade som en trygghet för många av soldaterna, återfinns i pietismen. De pietistiska författarna stod för ett konkret religiöst alternativ där soldaterna fick tydliga instruktioner för hur man skulle leva, relatera till synd och jobba på att vända sig bort ifrån synden. På ett tydligare sätt än den lutherska tron stod också pietismen för en närmare gemenskap där man delade allt, både glädje och svårigheter. Detta är förmodligen både en skillnad och likhet med soldatlivet där man dels delar mycket samtidigt som det också kan finnas hård konkurrens soldaterna emellan. Av intresse för denna teori är även det faktum att det i stor utsträckning var officerare som var ledare för väckelsen. Detta kan givetvis bero både på bildning, karaktärsdrag och att det var naturligt att behålla samma maktstrukturer även i väckelsen. På grund av dessa olika aspekter ska det enligt denna teori ha varit lätt för både soldater och officerare att ta till sig den nya tron.

Diskussion

Denna teori svarar egentligen inte på frågan om varför genomslaget kom just vid fångenskapen utan är snarare ett konstaterande av att pietismens utformande har flera likheter med soldatlivet. Teorin om pietismens tydlighet kan ha ett visst förklaringsvärde men är i stort mycket vag och framförallt svår att verifiera eller falsifiera. Det man kan konstatera är de likheter som finns mellan soldatlivet och den pietistiska tron men mer än så bör man inte göra.

3.5 Fångenskapen gav tid till omprövning och personlig fördjupning

När man blev tillfångatagna hade man till en början inte särskilt mycket att göra. I väntan på förflyttning till Moskva där ett triumftåg väntade och sedan förflyttning igen till Sibirien fick man tid över till annat. Så verkar fallet ha varit med de tre första kända pietisterna bland fångarna. De använde sin tid till att läsa och den litteratur som fanns att tillgå var

Bibeln, lutherska skrifter och genom den pietistiskt sinnade prästen i Moskva⁷⁵ också pietistisk litteratur. Denna teori är av mer existentiell karaktär och förutsätter att soldaterna under fångenskapen inte bara läste texterna utan även tog sig tid att reflektera och fundera över dessa religiösa frågor. En svaghet med teorin är att den egentligen bara är applicerbar på de första 12-18 månaderna av fångenskapen för när man sedan blivit utplacerade i Sibirien började en annan vardag full med arbete och för vissa, straffarbete. Samtidigt erbjuder den en god förklaring på varför just flera officerare tog till sig den pietistiska tron, framförallt under fångenskapens första tid i Moskva.

Diskussion

Denna teori kan inte ensam svara på frågan varför den pietistiska spiritualiteten fick genomslag bland fångarna. Dock kan den förklara den första gnista som tändes hos de första pietisterna och framförallt tjäna till att förklara Wreechs omvändelse. Då han inte var svensk är det dessutom rimligt att anta att han inte i samma utsträckning delade den karolinska fromheten och då framförallt den mer extrema tolkningen om svenskarna som Guds utvalda folk. Detta skulle i så fall tala för att det i hans fall fanns en större öppenhet för andra förklaringar än den om pietismen som naturlig utveckling av den svenska lutherska tron. Denna teoris styrka är således inte som direkt förklaring till det större genomslaget utan snarare som indirekt förklaring då den ger ett potentiellt svar på varför flera av de första pietistiska officerarna lät omvända sig.

3.6 Analys

Det mest rimliga är att flera orsaker låg bakom och möjliggjorde den pietistiska väckelsen bland krigsfångarna i Sibirien. Några slutsatser kan dock dras. Av betydelse för väckelsens genomslag var att majoriteten av fångarna redan före fångenskapen hade en stark luthersk tro och också såg den pietistiska tron som luthersk. Steget till pietismen var därför inte så stort som det ibland har framställts. I den föreliggande lutherska tron fanns föreställningen om att fångenskapen var Guds straff över armén liksom Juda folk blev förda till Babylon i Gamla testamentet. Denna förståelse av fångenskapen passade väl in på pietismens undervisning om behovet och nödvändigheten av omvändelse.

⁷⁵ Prästen som åsyftas är *Ulrich Thomas Roloff*, se kapitel 3.1.

För de första pietisternas omvändelse, och då i synnerhet Curt Friedrich Wreechs omvändelse, har teorin om att *fångenskapen möjliggjorde tid till annat* stort förklaringsvärde. Mest troligt är att den allvarliga deprivationen före fångenskapen spelade in och skapade de förutsättningar som gjorde teorin om *fångenskapen möjliggjorde tid till annat* relevant. Denna teori är dock inte relevant för de större massorna som sedan kom till tro.

Det är också rimligt att anta att den socialt och ekonomiskt svåra situation som fångenskapen utgjorde var en bidragande orsak till genomslaget. Samtidigt som deprivationsteorin kan förklara delar av genomslaget är det viktigt att problematisera den sociala och ekonomiska situationen i fångenskapen. Troligt är då att svårigheterna under fälttåget i högre utsträckning bidrog än svårigheterna under själva fångenskapen.

Angående teorin om att *pietismens tydlighet passade soldaternas livsstil* så är det svårt att varken avfärda eller acceptera den. Denna gör dock inte anspråk på att vara den enda förklaringen utan snarare på att kunna vara en av flera bidragande orsaker till väckelsens genomslag.

4 Den pietistiska spiritualiteten

Detta kapitel syftar till att beskriva hur den spiritualitet som kännetecknade pietismen bland karolinerna i Sibirien kan karakteriseras. Detta sker genom en presentation av tre karakteristiska drag som hämtats ur Schmidts egen berättelse om både hans egna och andra sibiriska pietisters spiritualitet. Kontinuerligt jämförs dessutom dessa exempel med andra skrifter för att se var Schmidts berättelse överensstämmer med respektive skiljer sig från andra skildringar. Efter presentationen följer en kort genomgång av andra aspekter av spiritualiteten som inte ryms bland de tre karakteristiska dragen men som ändå är värda att nämnas. Kapitlet avslutas med en sammanfattning av och försök till definition av hur den kännetecknande spiritualiteten bland karolinerna i Sibirien kan karakteriseras.

4.1 Omvändelsen och kampen mot synden

Efter några år i Tobolsk tjänade Schmidt som dräng åt två svenska officerare varav den ena, en kornett vid namn Gotleben, insjuknade och blev sängliggande 16 veckor innan han dog. Under sjukdomstiden togs han omhand av Schmidt och besöktes av officerare vilka Schmidt benämner som fromma. Han skriver själv:

Han [Gotleben] fick också besök av många fromma officerare som arbetade mycket för hans själs bästa. Bland andra kaptan von Wreech, löjtnanterna Martini och Matei plus många fler. Främst genom den förste officerens tal blev jag mycket gripen och uppväckt ur min syndaslummer.⁷⁶

Denna händelse är det närmaste ett första omvändelsetillfälle som tas upp i hans berättelse och även om det inte sägs rakt ut så berörs de centrala delarna i en pietistisk omvändelse. Det som ovan beskrivs är en stark medvetenhet om den egna synden och denna händelse leder till att Schmidt börjar dra sig undan och be för sig själv. Alltså har syndamedvetenheten lett till en förändring. Ur ett historie-kritiskt perspektiv är det intressant att tiden i Halle inte påverkat honom att återberätta omvändelsen mer likt hur pietistiska omvändelser berättades vid denna tid. Här skiljer sig Schmidt från Wreech vars omvändelse följer det pietistiska omvändelseschemat fullt ut. I sin bok skriver han:

[jag] fick låna en gammal tysk bibel med Luthers företal; denna bibel läste jag flitigt, och gjorde derur skriftliga anteckningar, under hvilken öfning redan då mina ögon öppnades [...] I synnerhet välsignade

⁷⁶ Schmidt 1781, s. 27.

Herren på min själ Luthers företal till episteln till de Romare, så att då jag läste det, jag ej längre hyste något tvifvel om att den tro, jag hittills förmenat mig hafva, var falsk och icke den sanna genom den Helige Ande verkade tron, och att jag således ännu befann mig under förbannelsen. Jag råkade häröfver i en allvarlig bättringskamp⁷⁷

Denna berättelse om hur Wreech går in i botkamp och stor syndanöd efter att ha läst Luthers företal till Romarbrevet är typiskt pietistisk. Hans berättelse fortsätter en sida senare:

Som kapten Tabbert genom gudomlig skickelse hade i förvar bland sina saker Johan Arndts ”Sanna Christendom”, professor Franckes ”Fest-predikningar” samt hans ”Betraktelser öfver nåd och sanning”, så tog jag straxt efter vår framkomst till Clinoff Joh. Arnds ”Sanna Christendom” till mitt kvarter och genomläste den; och blef detta mig ovärdige till mycken välsignelse. Ty den barmhertige och öfvermåttan gode Guden upplyste alltmerta mitt förstånds ögon så att jag allt grundligare insåg mitt elände och därigenom blef drifven till mycken gråt och bön. Med ett ord: Herren Gud omvände mig ifrån mörkret till sitt underbara ljus.

Denna skildring av hur botkampen leder till frid, hur Wreech går från mörker till ljus följer precis det mönster för omvändelse som var förekom bland pietisterna i Halle vid den här tiden.

I Schmidts berättelse är det däremot värt att notera att han själv vid denna tidpunkt inte verkar ha deltagit i någon konventikel vilket annars hade varit det vanliga i ett pietistiskt sammanhang. I stället tjuvlyssnar han när de fromma officerarna samtalar med kornett Gotleben då han blir bortskickad. Det nämns inte vad anledningen till att han blir bortskickad var men det verkar ha att göra med hans arbete då han berättar att han snabbt arbetade undan det han försummat medan han tjuvlyssnat. Dessutom skriver han ”om jag blev bortskickad” vilket tyder på att han inte blev bortskickad alla gånger och att det därför inte kan ha funnits någon medveten avsikt att utesluta honom eller andra drängar från den pietistiska spiritualiteten.⁷⁸ Av detta kan man dra slutsatsen att den var öppen för alla.

Efter kornett Gotlebens död avtog Schmidts intresse för pietismen och han som tidigare levt ett oskyldigt liv började nu leva ett utsvävande liv.⁷⁹ Dessa delar av hans berättelse är starkt präglade av det pietistiska tänkande som var rådande i Halle där han också bodde några år efter fångenskapen och studerade vid Franckes skola. Samtidigt är det inte

⁷⁷ Bergman 1873, s. 89.

⁷⁸ Schmidt 1781, s. 27.

⁷⁹ Schmidt 1781, s. 29.

orimligt att denna syn på synden också var vanlig i Tobolsk. Dels utifrån det inflytande som Francke och hallepietismen hade men också på grund av den föreställning om fångenskapen som Guds straff för soldaternas synder som fanns i den svenska lutherska tron.⁸⁰

Kampen mot synden blev ännu tydligare vid Schmidts andra omvändelse, drygt tre år efter den första omvändelsen. Efter en längre tid av sjukdom vilken han spenderade i Wreechs skola berättar Schmidt följande:

Även om jag verkligen tagit avsked av alla synder under sjukdomstiden, blev jag dagligen av den käre herr von Wreech på nytt uppväckt av Gudsordet. Detta gjorde att jag till slut beslutade att även om det skulle kosta mig livet, var det nu slut med att tjäna djävulen.⁸¹

I detta citat ryms flera viktiga detaljer. För det första hade han redan tagit avsked av synderna, men detta verkar inte ha varit samma sak som att det var slut med att tjäna djävulen. För det andra blev han dagligen *uppväckt av Gudsordet* vilket till slut ledde till att han bestämde sig för att det var slut med att tjäna djävulen. På samma sätt som han blev *uppväckt* ur sin syndaslummer av Wreechs tal tre år tidigare blev han det nu igen men på grund av hans mer syndiga leverne var omvändelsen mer komplicerad denna gång eftersom syndakampen var större. Det fanns mer att omvändas från nu än tidigare. Han beskriver vidare att han efter detta ofta fastade ett par dagar och till slut inte lämnade huset på tio veckor.⁸² När han sedan lämnade huset var det med stor rädsla för synden och han såg frestelser och gamla vänner överallt vilka han förknippade med sitt gamla syndiga liv. Denna kamp mot synden var så verklig och stor för honom att han berättar följande:

Detta plågade mig så starkt att jag i ren desperation tänkte kasta mig i floden och dränka mig. Men på väg till floden kom jag plötsligt att tänka på ett bibelord i 1 Johannes brev kapitel två vers ett: ”om någon syndar, så har vi en förespråkare hos Gud, Kristus” Detta ord gjorde mig så glad att jag ännu en gång allvarligt beslutade mig för att övervinna synden.⁸³

Detta citat sammanfattar de centrala delarna i den pietistiska spiritualiteten. Grunden för omvändelsen var individens medvetenhet om synden. Utan denna medvetenhet kunde man inte bli verkligt omvänd vilket Schmidt uppenbarligen tagit fasta på. Detta allvarliga beslut

⁸⁰ Det pietistiska inflytandet kom dels genom den litteratur man läste (Arndt, Franckes Postila eller Speners Katekes) dels från brevväxlingen med Francke själv. Se Hellgren 1997, s. 103 f, Franck 1988, s. 52.

⁸¹ Schmidt 1781, s. 30.

⁸² Schmidt 1781, s. 30.

⁸³ Schmidt 1781, s. 30-31.

att övervinna synden lyckas också bättre än de föregående försöken och han övervinner både synd och frestelser dels genom fasta men också genom bön:

Och från den här tiden började det gå ganska bra. Fast nu kom andra mer försåtliga frestelser istället för de förra. Dem övervann jag inte genom fasta utan genom allvarlig bön. Och min klokhets ökade för varje skada jag var med om. Men jag kunde ändå inte besluta mig för att tala med någon om mitt tillstånd.⁸⁴

Detta visar på en intressant aspekt, Schmidt hade uppenbarligen insett vikten av att ta kampen mot synden på högsta allvar samtidigt som han förstått att fasta och bön kunde vara verktyg i denna kamp. Samtidigt är det relevant att reflektera över varför han inte vågade tala med någon om sitt tillstånd. Om det berodde på att hans tillstånd var unikt eller om det bara var han själv som uppfattade det så förblir osagt men det visar på viss diskrepans i synen på vilken funktion som konventiklarna hade för de enskilda individerna. Samtida kritiker beskrev den nya spiritualiteten som ”alltför exklusiv och världsfrånvärd”⁸⁵ vilket förmodligen kom utifrån iakttagelser av pietisters kamp mot synden så som Schmidt beskriver det.

Omvändelsen kan ses som ett av den pietistiska spiritualitetens *teman*, det första steget på människans väg mot Gud. Det temat är förutsättning för det som kan ses som det andra temat, helgelsen, vilket inom såväl den sibiriska pietismen som i hallepietismen i stor utsträckning handlar om kampen mot synden. Helgelsen är sedan den fas man lever i och återkommer till under resten av sin vandring med Gud.

4.2 Konventiklar

Konventiklarna i Sibirien var precis som senare i Sverige en sorts hushållsmöten där fadern i huset eller motsvarande höll i sammankomsterna. Schmidts pietistiska identitet är direkt kopplad till hans möjligheter att delta i konventikelverksamhet. I Schmidts fall är detta kopplat till vilken officer han för tillfället arbetade för vilket är naturligt då det knappast gick att undvika konventiklar om det hölls där man bodde samtidigt som det kanske inte heller var lika enkelt för en dräng att ansluta sig till en konventikel i någon annans hem. 1719-1721 arbetade han för en doktor Messerschmidt och om denne skriver han:

⁸⁴ Schmidt 1781, s. 31.

⁸⁵ Hellgren 1997, s. 103.

En del frukter som visade sig i mitt hjärta mot slutet av 1720, kan vittna om hur en människa som inte får uppmuntran i tron, kan falla igen. För nu hade jag inte haft tillfälle till nattvard på ett och ett halvt år, och inte heller hört en enda predikan. Doktorn brydde sig inte heller mycket om sådana saker. Jag vet inte vilken tro han hade. Han hade ingen andlig bok utom bibeln och jag hörde honom aldrig be eller sjunga.⁸⁶

Detta visar på att centrala aspekter för upprätthållandet av det andliga livet bestod i *undervisning i form av predikan* och läsning av *uppbyggelselitteratur*, *bön* samt *sång* vilket var precis vad man gjorde i konventiklarna. Konventiklarna inleddes med att man sjöng psalmer varpå någon läste eller undervisade från t.ex. Franckes postilla.⁸⁷ Efter undervisningen följde bön, Vår Fader, välsignelsen och sedan ytterligare psalmsång. Det finns inget som tyder på att man skulle ha firat nattvard i konventiklarna vilket också är logiskt då man deltog i gudstjänsterna som alla andra och där vid ett antal tillfällen varje år firade nattvard.

Bön

Under sin första tid som kristen ägnade Schmidt mycket tid åt att be bönen *Vår Fader* vilket dock blev problematiskt för honom. Han skriver själv:

Eftersom jag trodde att man måste bedja denna bön från början till slut utan att en enda främmande tanke kom emellan, för att Gud skulle svara på den [...] Jag blev mycket bekymrad över detta och började istället att tala med den Gud jag ännu inte kände som med en god vän.⁸⁸

Var denna tanke, om att be utan att en enda främmande tanke skulle komma emellan för att Gud skulle svara på bönen, kommer ifrån är oklart men det verkar inte ha varit något vedertaget bland övriga sibiriska pietister utan var förmodligen något som Schmidt fått för sig själv.⁸⁹ Han började sedan att med egna ord i stället fråga Gud hur han skulle lösa problemet vilket leder till att han på det sättet lyckas komma runt problemet. Han skriver: ”På detta vis vandes jag vid att inte tänka på något annat än Gud och bönen Vår Fader.”⁹⁰

Det är viktigt att notera att även om bönen var ett av de centrala elementen i konventiklarna så var det åtminstone i Schmidts liv något han i stor utsträckning också

⁸⁶ Schmidt 1781, s. 33.

⁸⁷ Hellgren 1997, s. 103.

⁸⁸ Schmidt 1781, s. 28.

⁸⁹ Schmidt tenderar ofta till att ha en sträng syn på det andliga livet och drar i vissa avseenden mot det radikalpietistiska hållet. Denna händelse är ett av exemplen på detta.

⁹⁰ Schmidt 1781, s. 28.

ägnade sig åt på egen hand. Både genom att be skrivna böner som *Vår Fader* men också med egna ord. Förutom omvändelsen var detta en av få aspekter som verkar ha praktiserats individuellt och inte bara kollektivt i den sibiriska pietistiska rörelsen.

Läsning

Ytterligare en viktig funktion för konventiklarna var läsningen. Dels av gudsordet men också av annan andlig litteratur. Framför allt rörde det sig om litteratur skriven av Luther, Arndt och Francke men även litteratur av Arnold, Spener och Lütke mann förekom.⁹¹ Att Bibelläsningen var central förefaller naturligt då detta var fallet även bland övriga lutheraner. Schmidt berättar att han under en tid bodde hos Wreech och då av denne dagligen blev uppväckt av gudsordet.⁹² När han senare på grund av att synden tyngde honom var på väg för att dränka sig kommer dessutom plötsligt ett bibelord till honom.⁹³ Att han lärt sig bibelord visar på den betydelse som bibelordet och bibelläsningen hade bland pietisterna. Valet av litteratur utöver Bibeln är intressant men inte heller förvånande. Även om man idag anser att såväl Arndt som Francke var pietistiska teologer var och såg de båda sig som lutheraner. Att man i Sibirien också läste Luther var inte konstigt utan något som förekom bland alla lutheraner.

Gemenskap

Förutom de centrala aspekterna bön och läsning fyllde konventiklarna en tredje viktig funktion som *gemenskap*. I Tobolsk samlades pietisterna tre gånger i veckan för att umgås, sjunga, be och läsa tillsammans.⁹⁴ I flera av de svenska källorna som talar om den sibiriska fångenskapen nämns det att sångböcker kopierades för hand då det rådde brist på dessa. Till dessa konventiklar kom såväl officerare som soldater och i vissa fall deltog även svenska lutherska präster i konventiklarna.

En relevant fråga är i vilken utsträckning som konventiklarna utgjorde gemenskaper och vilken funktion dessa fyllde. Som det tidigare nämnts skriver Schmidt i samband med att han blir frestad följande: ”Men jag kunde ändå inte besluta mig för att tala med någon om

⁹¹ Hellgren 1997, s. 107.

⁹² Schmidt 1781, s. 30.

⁹³ Schmidt 1781, s. 31.

⁹⁴ Franck 1988, s. 48.

mitt tillstånd”⁹⁵. Då det är svårt att belägga att detta skulle varit något allmänt kan man bara utgå ifrån att det gällde honom själv. Samtidigt är den tanke han beskriver inte ovanlig i sammanhang där kampen mot synden betonas starkt. Dock lyfter Schmidt som tidigare nämnts fram betydelsen av konventiklarna när han funderar över varför han själv tappat sin tro då han under två års tid var på resa runt om i Sibirien.⁹⁶ Här finns *uppmuntran i tron* med som det första han saknat. Det är troligt att det primära syftet med gemenskapen i konventiklarna var just detta att uppmuntra varandra i tron.

4.3 Skolan i Tobolsk och den sociala aspekten av den pietistiska spiritualiteten

Det sociala ansvaret och den diakonala betoningen bland pietisterna i Sibirien tog sig framförallt uttryck i den skola som startades av Wreech 1711. Även om det ligger helt i linje med hallepietismen att ta ett socialt ansvar verkar skolan närmast ha tillkommit av en slump då Wreech en månad efter ankomsten till Tobolsk blir tillfrågad om att undervisa ett fattigt pars sexårige son.⁹⁷ Wreech ska då inte ha haft några som helst pedagogiska erfarenheter men ändå tackat ja. Franck skriver följande:

Wreech förklarade sig genast villig, eftersom han ville ”bidraga till pojkens fostran i Herrens fruktan”. Trots motstånd från sin rumskamrat, som menade, att den föraktade lärarsysslan ej anstode en officer, förklarade Wreech, att han utan ärelystnad ville tjäna sin nästa.⁹⁸

Det initiala syftet med skolan var alltså inte diakonalt utan andligt även om den andliga verksamheten oundvikligt också kom att innebära diakonal verksamhet. Att skolans primära syfte var att förmedla kristendomen till eleverna samt att utbilda dem i skrift och läsning var inte heller något främmande vid denna tid utan låg helt i linje med dåvarande svenska skollagen. Det är också intressant att Wreechs rumskamrat ansåg att lärande inte var något som anstod en officer. Detta tyder på att delar av pietisternas verksamhet föraktades av andra. Sex månader efter att Wreech börjat undervisa den första eleven började även Melchior Paul att hjälpa till och därefter växte skolan, både i antal elever och lärare. Efter att man kommit i kontakt med Francke 1713 började man dessutom använda sig av dennes pedagogik, och det är i samband med detta som skolan får fler funktioner än

⁹⁵ Schmidt 1781, s. 31.

⁹⁶ Schmidt 1781, s. 33.

⁹⁷ Franck 1988, s. 52.

⁹⁸ Franck 1988, s. 52.

att förmedla den kristna tron och utbilda eleverna.⁹⁹ En av Franckes idéer var nämligen att man skulle ha barnen under ständig uppsikt vilket i praktiken betydde att de borde tillbringa hela dygnet tillsammans med lärare och kamrater.¹⁰⁰ Införandet av denna pedagogik gjorde att skolan gick från att ha varit en utbildningsplats till att bli ett barnhem. Detta gjorde att Wreechs logi, i brist på annan lokal, fungerade som skollokal under de första tre åren. I och med att skolan hade hand om barnen dygnet runt innebar det ett större socialt ansvar då man bistod eleverna med både logi och mat.

Första gången Schmidt nämner skolan är i samband med att den första officeren som han tjänade dött och han skriver följande:

Efter hans död var det många som ville anställa mig, men det hade jag ingen lust till utan ville helst vara i kapten von Wreechs skola och lära mig något. Men han tyckte det var bäst att rekommendera mig till en annan kapten som hette von Dunggraffen. Han hade det bra materiellt sett, och jag skulle få vara med på lektionerna.¹⁰¹

Detta bör ha varit cirka tre år före 1717 vilket gör att det både kan ha varit mot slutet av perioden då Wreechs logi fungerade som skollokal eller då man kommit över en lokal vilket skedde 1714.¹⁰² Eftersom man föredrar att låta husera Schmidt hos Dunggraffen med den materiella motiveringen samt att han ändå ska få vara med på lektionerna är det troligaste att detta skedde innan man fick tag på den nya lokalen. Oavsett är det uppenbart att det sociala ansvaret för eleverna vid denna tidpunkt är något som man fullt ut tar på sig. För Schmidt blev det dock ingen skolgång under tiden hos Dunggraffen då han fick fullt upp med annat. I stället dröjde det till 1717 innan han fick börja i skolan där han sedan blev kvar till 1719. Detta var perioden efter hans andra omvändelse som tidigare återgetts och då han under denna period också dagligen väcktes av Wreech är det rimligt att anta att

⁹⁹ Wreech skriver själv om anledningen till att man skriver till Francke ”Då nu allt flere blefvo uppväckte att af hjertat omvända sig till Gud, men ock motsägelsen, såsom alltid plägar ske, dervid äfven tillväxte, kommo vi på de tankar att skrifva till professor Francke, genom hvars skrifter vi, honom ovetande, blifvit dels uppväckte dels stärkte, hvilken föresats vi ock utförde i ett bref af den 21 juni 1713.” Med *motsägelsen* syftar Wreech på den kritik som kommit från bland annat Jöran Nordberg, främste svenske präst i Moskva vid tidpunkten för brevet. För mer läsning se Bergman 1873, s. 95.

¹⁰⁰ Franck 1988, s. 56.

¹⁰¹ Schmidt 1781, s. 28.

¹⁰² Denna lokal brann dock ned i maj 1715 bara två månader efter man flyttat in och under ett halvårs tid låg skolan helt nere på grund av avsaknad av lokal. Inte förrän i oktober 1715 kom verksamheten igång igen i nya lokaler. För mer om detta se Franck 1988, s. 56-58.

de bodde tillsammans.¹⁰³ Det sociala ansvaret hängde därmed ihop med undervisningen. Om skolan berättar Schmidt själv:

Under de två åren i skolan lärde jag mig skriva, räkna och teckna. Förutom lärarna i dessa ämnen hade jag också en rysk lärare som lärde mig läsa och skriva ryska.¹⁰⁴

Det är här intressant att han inte nämner kristendomsundervisningen. Om det beror på att han inte såg det som en del av skolan på samma sätt eller om han inte fick någon sägs inte. Då vi vet att han under denna tid genomgick en stor syndakamp och *väcktes av bibelordet* dagligen är det dock troligare att han inte såg kristendomsundervisningen som en del av skolundervisningen på samma sätt som övrig undervisning än att han inte skulle ha fått någon alls. Dessutom var den litteratur man hade i princip uteslutande av andlig karaktär vilket gör att läsningen måste lärts ut genom läsning av dylika texter.¹⁰⁵ I Francks uppsats finns en sammanställning över all skolans personal under åren 1712-1721. Dessa beskrivs med ett fåtal undantag som kristna vänner.¹⁰⁶ Dock förekommer i denna lista inte någon rysk lärare varför det inte går att avgöra om även denne omfattades av den pietistiska väckelsen. Troligast är att denne endast var anställd för att undervisa i ryska då man såg de praktiska fördelarna med detta.

Det sociala ansvaret som skolan tog konkurrerade inte med utan går hand i hand med skolans första syfte, att förmedla kristendomen. För Wreech som håller i kristendomsundervisningen, innebär arbetet i perioder också arbete med hans egen tro, Franck skriver:

Han [Wreech] led t.ex. av att han i skolarbetet ej kunde tygla sin vrede. Han plågades av anfäktelser och 'andlig utmattning' och greps av svåra tvivel på sin lämplighet som lärare.¹⁰⁷

I början ska undervisningen i stor utsträckning dessutom ha handlat om att han och eleven läst Bibeln tillsammans. På så vis är utvecklingen av Wreechs egen spiritualitet också knuten till skolans utveckling vilket i sin tur påverkade övriga som omfattades av den pietistiska spiritualiteten.

¹⁰³ Se kapitel 4.1.

¹⁰⁴ Schmidt 1781, s. 32.

¹⁰⁵ Hellgren 1997, s. 107.

¹⁰⁶ Franck 1988, s. 54-55.

¹⁰⁷ Franck 1988, s. 53.

När skolan under de första åren bedrevs i Wreechs eget logi var det också där man samlades till konventiklar. Skolan fungerade därför inte bara som skola utan också som samlingspunkt för den som omfattades av den pietistiska väckelsen. Detta tillsammans med det allt mer sociala ansvaret som skolan kom att bära gjorde att detta blev en viktig del av det andliga livet bland de pietistiska fångarna. Antingen genom att man som Schmidt fick gå i skolan eller som Wreech arbeta i den. Detta är också ett konkret exempel på en praktisk aspekt av den sibiriska pietistiska spiritualiteten som ligger i linje med Franckes betoning av *det verksamma kristna livet* som ett av den pietistiska spiritualitetens teman.¹⁰⁸

4.4 Analys

I detta kapitel har den spiritualitet som kännetecknade pietismen bland krigsfångarna i Sibirien redovisats i ett antal punkter. Resultatet har visat att det i den pietistiska spiritualiteten i Sibirien lades stor vikt på synden och omvändelsen från denna vilket mycket av det religiösa livet kretsade kring. Karakteristiskt för det religiösa livet var konventiklarna vilka utgjorde det regelbundna religiösa livet där fokus låg på undervisning och läsning samt bön och gemenskap. Det andliga livet kretsade dessutom till stor del kring den skola vilken startades av framförallt Wreech. Denna skola undervisade framförallt svenska men också ryska barn i dels kristendom dels läsning, skrivning, räkning och teckning. Skolan använde sig av den pedagogik som vuxit fram kring Francke i Halle vilken ledarna för den sibiriska pietistiska rörelsen brevväxlade med. I denna pedagogik ingick bland annat att man hela tiden skulle ha eleverna under uppsikt vilket gjorde att skolan med tiden blev ett barnhem. Barnen fick bo på skolan som bistod med logi och mat. Detta innebar bitvis personliga uppoffringar för dem som arbetade med skolan. De ansåg dock att det priset var värt att betala för att barnen skulle få en kristen uppfostran.

När den sibiriska väckelsens spiritualitet har studerats har det visat sig att den bar på stora likheter med den pietism som vid samma tidpunkt figurerade i Halle. Kopplingen blev mer tydlig efter att de sibiriska pietisterna börjat brevväxla med Francke 1713 men likheter

¹⁰⁸ Franck 1988, s. 45.

syntes även före detta. Ett tydligt exempel var Wreechs omvändelse 1711 som precis följde det hallepietistiska mönstret för en omvändelse. Även skolan som startades två år före brevväxlingen bar på pietistiska drag redan före brevväxlingen startade år 1713. Efter brevväxlingen startade blev skolan dock än mer hallepietistisk genom att den i praktiken kom att fungera som ett barnhem efter Franckes pedagogiska modell.

5 Pietismen och den lutherska ortodoxins spiritualitet

Syftet med detta kapitel är dels att beskriva vad som var gemensamt och vad som skiljer den pietistiska spiritualiteten och den lutherska ortodoxins spiritualitet dels att reflektera över hur detta påverkade relationerna mellan dem. Detta görs genom att beskriva och jämföra fem aspekter som på olika sätt återfinns i båda spiritualiteterna. Dessa fem aspekter är utvalda för att kunna jämföra relevanta delar av respektive spiritualitet samtidigt som de i viss mån behöver återfinnas inom båda rörelserna.¹⁰⁹ Kapitlet inleds med en kort sammanfattning av den spänning som fanns gällande pietismen från svenska myndigheters håll vid denna tidpunkt. De fem aspekterna beskrivs sedan varpå en diskussion förs kring betydelsen av att fångenskapen ägde rum i Ryssland, innan kapitlet avslutas med en sammanfattning.

5.1 Spänningen mellan pietister och svenska lutheraner

Trots att konventikelplakatet ännu inte var gällande iakttog man från svenskt kyrkligt håll ”en synnerligen restriktiv hållning mot yttringar av den pietistiska fromheten”¹¹⁰. Redan 1706 utfärdade Karl XII ett edikt med uppmaningen att de som stod för:

pietistiska eller andra svärmerier skulle bli ”på det skarpaste ansedda och näpsta” enligt redan gällande religionsstadgar och att de som utspreddo villfarelser skulle landsförvisas, om de vore utlänningar, men avsättas från tjänst och ämbete, om de voro svenska undersåtar.¹¹¹

Även om detta enligt Pleijel inte fick någon direkt praktisk betydelse visar det att svenska myndigheters förhållningssätt gentemot pietisterna redan före fångenskapen var restriktivt. Anledningen till detta var den karolinska enhetskyrkans betydelse för sammanhållning inom riket. Trots att Sverige obrutet haft en luthersk tro sedan Uppsala Möte 1593 kunde kyrkolivet se olika ut på olika platser långt in på 1600-talet. Syftet med den karolinska enhetskyrkan var att ena och likforma kyrkolivet och fromheten i hela landet. Detta lyckades man också med i hög grad. När tecken på pietistiska influenser syntes var man

¹⁰⁹ Med ”i viss mån behöver återfinnas” behöver här nödvändigtvis inte betyda att det var något som praktiserades utan ett aktivt avståndstagande från en viss aspekt räknas. Det som åsyftas är att det på något sätt bör finnas med antingen i läran i form av ställningstagande för eller emot alternativt uttryckt i det religiösa livet så att en jämförelse är möjlig.

¹¹⁰ Franck 1988, s. 39.

¹¹¹ Pleijel 1935, s. 178.

därför rädd för splittring.¹¹² Då Sverige fortfarande befann sig i krig, saknade majoriteten av sin armé och hade en kung som befann sig på andra sidan av Europa var behovet av enhet dessutom stort. Bland krigsfångarna i Sibirien fanns i alla led både skeptiker till och förespråkare av pietismen, alltifrån drängar, soldater, officerare och präster till ledande svenskar i Moskva. Detta tillsammans med det faktum att religionen i princip var det enda man fortfarande hade kvar som enande faktor gjorde att de ledande svenskarna i Moskva trots kungens tidigare edikt lät pietisterna hållas i den mån de inte utgjorde något hot mot den religiösa enheten.¹¹³ Viss kritik kom även från Moskva vid ett antal tillfällen då tendenser till hot mot den kyrkliga enheten uppfattades. Harry Lenhammar skriver följande:

Nordberg kunde godkänna konventiklar under förutsättning att de som deltog i dessa inte tog avstånd från den allmänna gudstjänsten utan deltog också i den. Konventiklar fick inte ersätta den allmänna gudstjänsten. Det gällde dock att vara försiktig så att inte någon separatism uppstod eller att det blev en kritisk stämning mot konventiklarna. Prästerna uppmanades därför att besöka konventiklarna och bemöta kritik mot dem.¹¹⁴

Detta citat sammanfattar på ett bra sätt hur man i fångenskapen hanterade den spänning som uppstod mellan de båda rörelserna.

5.2 Bibelläsning

Genom den nya skollagen som antagits under slutet av 1600-talet samt den kyrkotukt som bedrevs i Sverige omkring sekelskiftet var bibelläsning inte något främmande utan tvärtom centralt. Att pietisterna läste Bibeln utanför gudstjänsterna var därför inget som skilde dem från övriga kristna under fångenskapen. De svenska prästerna i Tobolsk skrev brev till Jöran Nordberg (1677-1744), vilken hade huvudansvaret för den kyrkliga organisationen under fångenskapen, med anledning av de pietistiska konventiklarna.¹¹⁵ I sitt svar poängterade Nordberg att andliga sammankomster med gott uppsåt inte stred mot Guds ord

¹¹² Hellgren 1997, s. 105.

¹¹³ Harry Lenhammar, Sveriges kyrkohistoria. 5. Individualismens och upplysningens tid. (Trelleborg: 2000), s. 24. Se även Hellgren 1997, s. 105.

¹¹⁴ Lenhammar 2000, s. 24.

¹¹⁵ Hellgren 1997, s. 100.

men att prästerna borde delta vid dessa med *lärdom, förmaning* och *varning*.¹¹⁶ Som riktlinje för hantering av sammankomster vilka strider mot Guds ord citerades Gal 6:1:

Bröder, om någon ändå skulle ertappas med en överträdelse skall ni som är andliga människor visa honom till rätta, men gör det med ödmjukhet, och se till att du inte själv blir frestad.¹¹⁷

5.3 Lärofromhet

Den lutherska ortodoxi som var rådande i Sverige kring sekelskiftet 1700 kan sammanfattas i följande citat: ”Den *evangeliska sanningen* var lika med det ortodoxa dogmat. Ett plikttroget iakttagande av kyrkolagens bud utgjorde det bästa beviset på en sann kristlig vandel”.¹¹⁸ Kyrkans uppgift var vid denna tidpunkt, förutom att verka för enhet, starkt knuten till upprätthållandet av lagen. Denna var i stor utsträckning hämtad från Gamla testamentet och fyllde därmed en religiös funktion. Denna lära var ett resultat av den position som kyrkan kommit att få i Sverige under 1600-talet i relation till politiken. Kyrkoplikten var stark och flertalet mindre förseelser och lagöverträdelser straffades av kyrkan och inte av övriga myndigheter. Detta blev än mer tydligt i fångenskapen där det endast fanns en liten administrativ förvaltning och mycket av det faktiska ansvaret lades på kyrkan. Pietisterna var däremot inte intresserade av denna typ av kyrkopolitik. Samtidigt var de heller inte ute efter att skapa en ny lära. Det man strävade efter var *andligt liv*. Detta syns på flera sätt genom deras betoning av den erfarna omvändelsen och i deras sätt att uttrycka tron genom konventiklar och social verksamhet. Det levda religiösa livet stod i centrum och inte teorin kring dess lära.

I den lutherska ortodoxin delade man läran genom att vara en del av kollektivet medan pietisterna stod för en individuell betoning där varje enskild individ ansvarade för sig själv. Man menade att det var genom individens ställningstagande som man anslöt sig till läran, genom omvändelsen och deltagande i konventiklarna. Samtidigt som detta visar på stor skillnad mellan de båda grupperna är det viktigt att lyfta fram pietisternas självbild. De deltog i de vanliga gudstjänsterna och såg sig själva som sanna lutheraner. Bland lutheranerna fanns det bland annat positivt inställda präster vilka deltog i konventiklarna

¹¹⁶ Hellgren 1997, s. 103-104.

¹¹⁷ Bibel 2000, Gal 6:1.

¹¹⁸ Pleijel 1935, s. 137.

medan en del av de övriga fångarna såg pietismen som ”alltför exklusiv och världsfrånvärd”.¹¹⁹ Svenska kyrkans syn på den pietistiska spiritualiteten var således delad.

En annan aspekt av läran var de skrifter, både lutherska och pietistiska, som flitigt lästes i fångenskapen. Bland prästerna fanns kännedom om såväl Arndts som Franckes och Speners skrifter. Nordberg ska i sitt svar till prästerna i Tobolsk ha försvarat Francke och dennes skrifter vilka han lärt känna då han besökt Halle.¹²⁰ Till skillnad från den pietistiska spiritualiteten handlade den lutherska fromheten till stor del om den kollektiva aspekten av den kristna tron som identitetsbärare för det svenska folket. Detta pekar på att en av de tydligaste skillnaderna mellan den pietistiska och den lutherska ortodoxins spiritualitet var synen på individen. Johann Arndts *Sanna christendomen*, som var en av de viktigaste skrifterna för pietisterna, betonar just detta med individen genom betonandet av ”den inre människans värdighet och den fördolda skatt som Gud lagt i människosjälen”.¹²¹ Detta ligger i linje med Carola Nordbäcks analys av svensk pietism under 1720-talet men skiljer sig tydligt på åtminstone en punkt.¹²² Nordbäck menar att ett av de mest framträdande dragen inom den pietistiska rörelsen på 1720-talet var ”viljan att frigöra sig från prästerskapets tolkningsföreträde och att därigenom få möjlighet att själv få utöva och praktisera det allmänna prästadömet”.¹²³ Detta drag syns inte på samma sätt i den sibiriska pietistiska väckelsen även om man kan ana fröet till detta drag genom det stora inslaget av praktiserande lekmän. Om denna aspekt hade funnits uttalad i Sibirien är det inte osannolikt att Svenska kyrkan hade agerat annorlunda.

5.4 Synen på vedergällning

Tron på gudomlig vedergällning var djupt rotad bland de fångar som praktiserade den lutherska ortodoxin, dels på det kollektiva planet dels på det individuella planet. Pleijel skriver:

¹¹⁹ Hellgren 1997, s. 103.

¹²⁰ Hellgren 1997, s. 105. För mer om relationen mellan Nordberg och Piper se Erik Sandstedt, Till frågan om förhållandet mellan Carl Piper och Jöran Nordberg, Karolinska förbundets årsbok 1995 (Lund: 1997), s. 75-84.

¹²¹ Hellgren 1997, s. 97.

¹²² Carola Nordbäck, Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige. (Umeå: 2004), s. 224-225.

¹²³ Nordbäck 2004, s. 224-225.

Tack vara den kyrkliga åskådningens makt hade Mose lag redan 1608 upptagits i svensk strafflag. ”Guds och Sveriges rikets lag” var nu ett ofta förekommande talesätt. Det var den judiska vedergällningsidén som behärskade både borgerlig och kyrklig rättskipning. Man menade, att ifall straff icke utkrävdes för begångna förseelser, skulle man ådraga sig Guds vrede och hemsökelse.¹²⁴

Även hos Schmidt fanns tron på den gudomliga vedergällningen med som en naturlig del av livet och spiritualiteten varför det är rimligt att anta att synen på detta inte förändrades märkbart för dem som anslöt sig till den pietistiska spiritualiteten.¹²⁵

Skillnaden mellan den lutherska ortodoxins fromhet och den pietistiska spiritualiteten bland fångarna låg i stället i hur man ville hantera och komma till rätta med den gudomliga vedergällningen. I denna fråga blir det återigen tydligt att det i stor utsträckning rörde sig om skillnader i betonandet av det kollektiva och det individuella. T.ex. var fångenskapen ett kollektivt straff över den svenska armén.¹²⁶ Pleijel skriver:

Det blev sålunda snarare samfundet än den enskilde individen som utgjorde föremålet för kyrkans fostrande verksamhet. Därmed kom det ett institutionalistiskt drag över hela kristendomslivet. Man vände sig att gå i flock även i religiösa ting utan att intaga en personligt avgjord ställning.¹²⁷

Den lutherska ortodoxin betonade således vedergällningen på det kollektiva planet. Individen var först och främst en del av kollektivet. Här låg förståelsen och identifikationen med svenskarna som Guds folk, ett samtida Israel, nära till hands.

5.5 Nåden allena

Trots att det lutherska arvet och tron på *nåden allena* var starkt bland pietisterna förekom ett starkt betonande av kampen mot synden som nödvändig för det kristna livet. Detta är en av de tydligaste skillnaderna mellan de två grupperna. Schmidts skildring av sin egen kamp mot synden med dess starka betoning av just kampen är vad man idag skulle kalla typiskt pietistisk. Det var förmodligen också just denna betoning av kampen mot synden som fick en del av de luthersk-ortodoxa troende att ifrågasätta den pietistiska läran.¹²⁸ Det var ju just gärningslära som Luther vänt sig emot när han förkunnade *rättfärdighet genom nåd*. Här syns en kluvenhet i den svenska lutherska ortodoxin där man å ena sidan

¹²⁴ Pleijel 1935, s. 138.

¹²⁵ Schmidt 1781, s. 2, 7 15.

¹²⁶ Hellgren 1997, s. 99-100.

¹²⁷ Pleijel 1935, s. 138.

¹²⁸ Hellgren 1997, s. 103

betonade rättfärdighet genom tro och å andra sidan bar på den gammaltestamentliga synen på lag och straff. Om man syndade blev man straffad, antingen av kyrkan och samhället eller av Gud och om man inte syndade blev man räddad. I teorin skilde sig således synen på läran om frälsning och nåden allena samtidigt som det i praktiken visar på gemensamma drag om än med olika betoning.

5.6 Synen på lekmannaskapet och prästerna

Anledningen till att Wreech själv startade den första konventikeln i fångenskapen ska ha varit avsaknaden av fältpräst i hans kompani. Det var alltså viktigare att människor fick samlas för att söka Gud än att detta nödvändigtvis skedde i samråd med en präst. I det tidigare nämnda brevet från Nordberg till prästerna i Tobolsk är det också tydligt att detta inte behövde men kunde strida mot den lutherska läran. Likväl deltog pietisterna fortfarande i gudstjänsterna precis som övriga lutheraner samt gifte sig och döptes som övriga. Detta låg i linje med den pietistiska läran vid den här tiden som primärt inte ifrågasatte den kyrkliga organisationen eller det prästerliga ämbetet utan snarare i vilken utsträckning dessa förvaltade den kristna läran. Samtidigt skiljer den sig markant från hur den pietistiska läran kom att utvecklas i så väl Sverige som övriga Europa redan på 1720-talet. Synen på lekmannaskapet och prästerna i Sibirien skulle indirekt kunna tolkas som en kritik av ämbetet och institutionen men det verkar inte ha varit den allmänna uppfattningen bland de sibiriska pietisterna själva.¹²⁹

Om den sibiriska pietismen inte ifrågasatte det prästerliga ämbetet så betonade man desto mer lekmannaskapet. Det var lekmän som ledde konventiklarna och undervisade i skolan. Man uppmanade till läsning av andlig litteratur vilken man själva kopierade för hand. Samtidigt respekterade man kyrkan och dess ämbete och hanterade inte på egen hand några sakrament utan erkände dessa och såg ingen anledning att göra detta på egen hand. Till

¹²⁹ En intressant detalj är i sammanhanget är att Schmidt aldrig nämner de svenska prästerna eller sin syn på detta. Detta kan givetvis bero på att gå till kyrkan för honom var något självklart, precis som det var för svenskarna genom kyrkoplikten. Alternativt att han inte omfattades av just denna i samma utsträckning i egenskap av sitt tyska ursprung eller sin funktion som dräng. Troligast är dock att han såg det som självklart.

exempel inleder Schmidt sin berättelse med att berätta om hur han föddes av kristna föräldrar och mottog det heliga dopet strax efter födseln.¹³⁰

Man skulle kunna sammanfatta den pietistiska hållningen som att man var *för* någonting och inte *mot* någonting. Dock råkade det man var *för* i viss utsträckning vara något som den Svenska kyrkan var *emot* vilket gjorde att man på vissa håll ibland uppfattades som separatistiska.

5.7 Den ryska kontexten

En viktig aspekt av den spänning som förekom mellan den lutherska ortodoxins förespråkare och de som stod för den pietistiska rörelsen är att fångenskapen ägde rum i det ortodox troende Ryssland. Det fanns uppenbarligen skillnader mellan den lutherska ortodoxin och den pietismen men dessa får anses vara relativt små i jämförelse med skillnaden mellan den ryska ortodoxa tron och både den lutherska och den pietistiska varianten av den lutherska tron. Schmidt berättar följande:

De flesta ryssar tycker fortfarande att vi är halva kristna. Vi håller ju inte fastan, tillber inga helgon och som främsta skillnad döper vi inte som de genom tre nedsänkningar. De menar att det måste ske så enligt Kristi exempel om dopet ska vara giltigt.¹³¹

Det är svårt att avgöra i vilken utsträckning det faktum att fångenskapen ägde rum i ett ortodox troende land spelade in på relationen mellan den lutherska och den pietistiska fromheten. Med tanke på den samhörighet som fångarna, såväl svenskar som tyskar och andra nationaliteter, kände sinsemellan som allierade och lutherskt troende är det rimligt att anta att detta i viss utsträckning bromsade den splittring som hade kunnat uppstå mellan de två lutherska grupperna. Så blev också fallet när fångarna kom hem till Sverige igen efter fångenskapens slut.

5.8 Analys

Detta kapitel har beskrivit hur den pietistiska spiritualiteten skiljde sig från den lutherska ortodoxins spiritualitet. Bland likheterna återfinns synen på Bibeln och bibelläsning, synen på gudomlig vedergällning, tron på *nåden allena* och i viss mån läran dock ej synen på

¹³⁰ Schmidt 1781, s. 1.

¹³¹ Schmidt 1781, s. 18.

läran. Bland skillnaderna återfinns främst synen på lekmannaskapet och synen på läran. Skillnaderna i synen på läran var två. Den första aspekten rörde pietisternas syn på betydelsen av Arndts, Speners och Franckes skrifter vilka man lyfte fram i större utsträckning än vad förespråkarna för den lutherska ortodoxin gjorde, om ens alls. Den andra aspekten rör lärans funktion. I den lutherska ortodoxin var läran det centrala, det som utgjorde själva tron medan det hos pietisterna var det kristna livet som var det centrala. De rent dogmatiska skillnaderna var inte stora. I stället syntes skillnaderna i praktiken och i synen på vad den kristna identiteten ytterst sett var. En stor skillnad var också pietisternas individuella syn kontra den lutherska ortodoxins kollektiva betoning av den kristna tron.

Av de redovisade likheterna och skillnaderna kan slutsatsen dras att de sibiriska pietisterna saknade flera av de separatistiska drag som senare växte fram och blev vanliga bland pietister i Sverige under det 1720-talet. De sibiriska pietisterna såg inte sig själva som separatistiska men uppfattades trots detta som separatistiska av en del andra fångar. Av stor vikt för hur relationerna mellan pietisterna och övriga svenskkyrkliga utvecklades var värderingen av den kyrkliga enheten. Denna värderades starkt av svenska myndighetsföreträdare i fångenskapen då tron var en av få faktorer som enade fångarna. Just denna enhetssträvan gjorde att man i viss utsträckning höll sig avvaktande till den nya spiritualiteten samtidigt som samma enhetssträvan gjorde att man inte heller ville ingripa mot den pietistiska rörelsen då även detta hade kunnat påverka enheten negativt och leda till splittring. Pietisterna såg sig helt enkelt som en inomkyrklig rörelse och de svenskkyrkliga lät pietisterna fungera som en sådan.

6 Slutsatser

Syftet med denna uppsats har varit att utifrån tre frågeställningar undersöka den pietistiska väckelse som uppstod i Sibirien bland krigsfångar från den svenska armén under åren 1709-1722. Kapitel 3 behandlade den första frågan om varför pietismen fick genomslag bland fångarna genom att undersöka ett antal teorier för detta. Ingen av teorierna visade sig ensam kunna förklara det genomslag som pietismen fick utan det är rimligt att anta att ett flertal faktorer spelade in. Av stor vikt var dock den föreliggande lutherska tron och föreställningen om fångenskapen som Guds straff över armén var avgörande för genomslaget omfattning. Den lutherska tron utgjorde en god grogrund för pietismen och pietisterna såg fortfarande sig själva som lutheraner. Detta gjorde att steget till pietismen inte var särskilt stort för de lutherskt troende. Den sociala och ekonomiskt svåra situationen spelade in men denna studie har visat att deprivationsteorin inte kan användas på fångarnas situation utan problem. Förmodligen kan den förklara en del av det genomslag som väckelsen fick men den svåra tiden som fälttåget före fångenskapen innebar hade förmodligen större betydelse än själva fångenskapen i sig. Deprivationsteorin kan således inte ensam förklara det genomslag som den pietistiska väckelsen fick.

Den andra frågan rörde den pietistiska rörelsens karakteristiska drag och studien har visat att den sibiriska pietismen starkt betonade omvändelsen och kampen mot synden. Det religiösa livet tog sitt primära uttryck i konventikelverksamhet där fokus låg på undervisning utifrån pietistisk litteratur, bibelläsning, bön, sång och gemenskap. Mycket av det religiösa livet kretsade dessutom kring diakonal verksamhet genom den skola som startades av pietisterna där man sörjde för såväl barns andliga hälsa och utbildning som deras uppehälle. Skolan använde sig fullt ut av den pedagogik som hallepietisterna utvecklade. Av detta kan slutsatsen dras att den pietistiska spiritualiteten i Sibirien var av hallepietistisk karaktär.

I kapitel 5 undersöktes hur den pietistiska spiritualiteten skilde sig från den lutherska ortodoxins spiritualitet och hur detta påverkade relationerna mellan dem. Studien har visat att det centrala för både pietisterna och de svenskkyrkliga var bibelläsningen, synen på gudomlig vedergällning och tron på nåden allena. Den stora skillnaden låg i synen på läran

och hur denna relaterade till det levda religiösa livet samt i hur man såg på individens funktion kontra det kollektiva. Att pietisterna samlades till konventiklar stred egentligen inte mot den lutherska ortodoxins religiösa liv så länge de pietistiska skrifterna av Arndt och Francke inte fick för stort utrymme. Studien har också visat att den pietistiska rörelsen i Sibirien saknade flera av de separatistiska drag som sedan blev vanliga hos svenska pietister i Sverige under 1720-talet. Vidare har studien visat att anledningen till den skeptiska hållningen från svenska myndigheters och vissa lutherska prästers håll var rädslan för att gå miste om den religiösa enheten vilket var en av få saker som enade krigsfångarna. Just denna enhetssträvan var samtidigt en av anledningarna till att man lät pietisterna hållas trots att de stod för en lära som starkt ifrågasattes hemma i Sverige. I praktiken fungerade därför den pietistiska rörelsen som en inomkyrklig rörelse under den sibiriska fångenskapen.

7 Litteraturförteckning

7.1 Otryckta källor och litteratur

Stockholm

Marcus Johanssons privatarkiv (MJA)

Schmidt, Johann Christian, 1995 *Den kristne Robinson*, svensk översättning av *Der Reußische Robinson*.

7.2 Tryckta källor och litteratur

Bergman, E. W., 1873: *Några bidrag till svenska kyrkans historia under förra århundradet*. Stockholm: Samson & W.

Bibel 2000.

Franck, Margit, 1988: *Karolinernas skola i Tobolsk. I: Karolinska Förbundets Årsbok 1987*. Lund: Bloms boktryckeri AB.

Furseth, Inger & Repstad, Pål, 2005: *Religionssociologi. En introduktion*. Malmö: Liber.

Halldorf, Joel, 2012: *Av denna världen? Emil Gustafson, moderniteten och den evangelikala väckelsen*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.

Hanson, Bradley, 1990: *Modern Christian Spirituality: Methodological and Historical essays*. Atlanta: Scholars Press.

Hellgren, Lars, 1987: *Fromhetslivet bland karoliner i Ryssland och Sibirien. I: Julhälsningar till församlingarna i Göteborgs stift 1997*. Göteborg: Göteborgs stiftstidnings förlag.

Hope, Nicholas, 1995: *German and Scandinavian Protestantism 1700 to 1918*. Oxford: University Press.

Josefsson, Ulrik, 2005: *Liv och över nog. Den tidiga pingströrelsens spiritualitet*. Skellefteå: Artos & Norma bokförlag.

Källström, Arvid, 1894: *Bidrag till den svenska pietismens historia*. Stockholm: Bergs boktryckeri.

Lenhammar, Harry, 2000: *Sveriges kyrkohistoria. 5. Individualismens och upplysningens tid*. Trelleborg: Berlings Skogs.

Matthias, Markus, 2005: August Hermann Francke (1663-1727). I: *The Pietist Theologians. An Introduction to Theology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Malden/Oxford: Blackwell Publishing.

Nordbäck, Carola, 2004: *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*. Umeå: Institutionen för historiska studier.

Odenvik, Nathan, 1945: *August Hermann Francke – ett trosliv, verksamt genom kärlek*. Stockholm: Förlaget Filadelfia.

Pleijel, Hilding, 1935: *Svenska Kyrkans historia, femte bandet*. Stockholm: Svenska Kyrkans diakonistyrelsens bokförlag.

Sandstedt, Erik, 1997: *Till frågan om förhållandet mellan Carl Piper och Jöran Nordberg*, artikel i *Karolinska Förbundets Årsbok 1995*. Lund: Bloms i Lund tryckeri AB.

Schmidt, Johann Christian, 1781: *Der Reußische Robinson*. Greiz: Verlag Weisser Stein.

Wachenfeldt, Per von, 2011: *Nådes ordning – En studie av västsvensk pietism omkring 1730-1760*. Göteborg: Intellecta infolog.

Ward, William Reginald, 1992: *The Protestant Evangelical Awakening*. Cambridge: University Press.

– 1993: *Faith and Faction*. London: Epworth Press.

– 1999: *Christianity under the Ancien Régime 1648-1789*. Cambridge: University Press.

– 2006: *Early Evangelicalism – A Global Intellectual History, 1670-1789*. Cambridge: University Press.

Wreech, Curt Friedrich von, 1725: *Wahrhafte und umständliche Historie von denen schwedischen Gefangenen in Russland und Siberien welchergestalt dieselbe nach dem a. 1709. bey Pultawa in der Ukraine mit denen Russen gehaltenen unglücklichen Treffen in ihrer Gefangenschafft zum Theil von Gott kräftig zur Busse erwecket worden, und was sich insonderheit bey der von einigen unter ihnen angerichteten Schule zu Tobolsky von Anfange bis zu Ende, wie auch auf ihrer Zurückkunfft nach erfolgten Friedens-Schluß begeben hat, mitgetheilet von Curt Friedrich von Wreech, gewesenen Capitaine unter dem Königl. Schwedischen Albedylischen Dragouner-Regiment. Sorau.*